27 1/59

ФОНДЪ
„ВОЕННИ МУЗЕИ, ПАМЕТНИЦИ И ГРОБОВЕ“
при Министерството на войната

НАР. БИБЛИОТЕКА - ТЪРНОВО
ДЕПОЗИТНИ
1943 г. № 3038

Проф. ГЕЗА ФЕХЕРЪ

ОБЛѢКЛОТО и ОРѪЖИЕТО НА СТАРАТА БЪЛГАРСКА ВОЙСКА

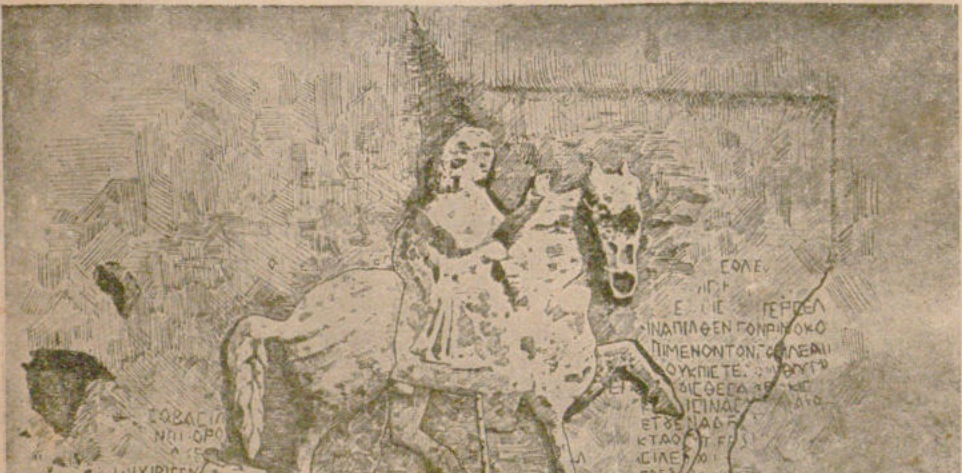

Съ 82 образи

Рисункитѣ сѫ изработени отъ Рафаилъ Поповъ

СОФИЯ

10. II. 1974 Ст

24. VIII. 1980

13. XI. 89 ИБС

ФОНДЪ
„ВОЕННИ МУЗЕИ, ПАМЕТНИЦИ И ГРОБОВЕ"
при Министерството на войната

Проф. ГЕЗА ФЕХЕРЪ

НАР. БИБЛИОТЕКА - ТЪРНОВО
ДЕПОЗИТНИ
1943 г. № 3038

ОБЛѢКЛОТО и ОРѪЖИЕТО НА СТАРАТА БЪЛГАРСКА ВОЙСКА

Приносъ къмъ българо-унгарскитѣ връзки

Съ 82 образи
Рисункитѣ сѫ изработени отъ Рафаилъ Поповъ

ИЗДАНИЕ НА ФОНДА

СОФИЯ

951

Печатница на Военно-книгоиздателския фондъ
1942—542

Настоящиятъ трудъ се посвещава
на младия Престолонаследникъ на България
Негово Царско Височество
СИМЕОНЪ КНЯЗЪ ТЪРНОВСКИ
и на храброто българско воинство

Най-блѣскавата епоха отъ миналото на българския народъ, първото българско царство, възбужда интересъ въ все по-широки крѫгове. Освенъ научни студии и предназначени за юноши и деца книги, както и литературни произведения, картини и статуи взиматъ сюжета си отъ тази епоха, което е много сѫществено отъ гледището на здравото развитие на родолюбивия мирогледъ на българския народъ. Училищни и литературни книги даватъ картини и рисунки отъ казаната епоха, художници създаватъ нови творби, разпространени твърде на широко. Сѫществува и намѣрението да се издигатъ статуи на ханове и царе изъ разни обществени паркове.

Поменатитѣ произведения, обаче, сѫ лишени отъ сериозна историческа обосновка. А пъкъ ако, както казахме, тѣ иматъ на първо мѣсто задачата да въздигатъ и укрепяватъ българското национално съзнание, то всѣки институтъ и всички, които радѣятъ за национално възпитание на българина, трѣбва да обърнатъ особено внимание да се създаде една традиция въ творчеството, което взима сюжета си отъ по-далечното минало на България. Но тази традиция трѣбва да почива на реална научна основа и да не зависи отъ знанието по този материалъ на художника, отъ когото не може и да се чакатъ специални изучвания.

Събирайки презъ осемнадесеть години материали за културата на прабългаритѣ, въ научни и научно популярни книги и статии постарахъ се да нарисувамъ истинския образъ на старата българска култура, като искахъ да създамъ по-правилно и по-ясно схващане по този предметъ. Вмѣсто всеобщо разпространеното мнение, споредъ което създателитѣ на българската държава били некултурна номадска орда, опасна за цивилизацията, отъ самия материалъ сполучихъ да докажа, че тѣ създадоха не само организация, но и култура за едно неорганизирано население, държава, която въ организационно и културно отношение служела за примѣръ на балканскитѣ народи, па и на цѣлата източна Европа.

За примѣръ тукъ ще кажа само следното: по общо възприетото мнение военнитѣ успѣхи на прабългаритѣ се обясняватъ съ това, че една източна орда могла да победи византийскитѣ и други армии, понеже не се занимавала съ нищо друго освенъ съ война. Но това не е обяснение! Всѣки, който разбира малко отъ военни работи, знае, че за трайни успѣхи има нужда въобще отъ по-голѣма култура на войника, а особено отъ по-развита военна култура, отъ по-добро военно изкуство, по-добъръ човѣшки материалъ и отъ по-съвършени бойни срѣдства. И действително, както ще видимъ подолу, бойнитѣ срѣдства на старитѣ българи били по-съвършени отъ онѣзи на неприятелитѣ имъ. Сѫщо например облѣклото на прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи било по-развито отъ онова на европейскитѣ народи и последнитѣ възприели въ това отношение много нѣщо отъ тѣхъ.

Прочее, и съ изучването на такива красноречиви материали искахъ да послужа за по-правилно схващане на културното ниво на основателитѣ на българската държава и въобще на първото царство и вѣрвамъ, че въ учебници и литературни произведения, когато се нарисува образа на старитѣ българи, вмѣсто кръвожадния номадецъ, ще се приеме организаторътъ-създатель, българинъ, облѣченъ по културно, съ по-културни бойни срѣдства отъ неприятелитѣ му, и така, естествено, и вѫтрешната му култура не можеше да бѫде низка, целитѣ му не можеха да бѫдатъ война, кражба, а както се вижда отъ резултата — творчество. Стараехъ се, щото всички, които се занимаватъ съ тази епоха, било изследователи, било автори на книги за юноши и деца и въобще на литературни произведения, които взиматъ материалитѣ си отъ казаната епоха, да могатъ да намѣратъ въ моитѣ студии готовъ и събранъ материалъ за културата на прабългаритѣ

Но бихъ желалъ тукъ да намиратъ материалъ и художницитѣ. Именно събирайки материалъ за военното дѣло на прабългаритѣ, събрахъ и всичко, съ което разполагахме за тѣхното военно облѣкло и орѫжие. За да се насочи правилно въ това отношение работата на художницитѣ, скулпторитѣ, илюстраторитѣ и писателитѣ, давамъ въ тази книга обяснение на материала, както и рисунки, а освенъ това, възъ основа на този достовѣренъ материалъ, и реконструкции. Реставрациитѣ (обр. 69—78 и 81—82), възъ основа на моитѣ материали и упжтвания, сж изработени отъ недавна починалия Рафаилъ Поповъ, съ когото седемнадесеть години работихъ въ България и който, като отличенъ разкопвачъ и познавачъ на материала, имаше освенъ дарба и сигуренъ усѣтъ въ работата си.

Тѣзи рисунки и обяснения ще могатъ да служатъ за въ бждеще като основа за картини, статуи и илюстрации. Така, бихъ желалъ, възъ основа на тукъ даденитѣ материали, съ помощьта на художници да приготвя художествени реконструкции, табла, които да бждатъ изложени въ военно-историческия музей, а нѣкои да бждатъ репродуцирани и разпространени въ училищата, читалищата, казармитѣ и пр.

Издаването на тѣзи рисунки и обяснения вѣрвамъ, че ще бжде отъ голѣма полза, давайки на българския народъ красноречива представа за обсипанитѣ му съ славни победи прадѣди.

Накрая трѣбва да изкажа благодарностьта си на членоветѣ на българо-унгарското научно д-во, които не само съ внимание следиха и насърдчиха моята работа, но и въ заседанията ни, като представихъ материала и рисункитѣ, ми дадоха ценни приноси.

Благодаря сжщо за отзивчивостьта на г. подполковникъ о. з. Петъръ Куюмджиевъ, началникъ на отдѣлението на военнитѣ музеи, паметници и гробове, при щаба на войската, както и на г. майоръ о. з. Асенъ Дончевъ, на чалникъ секция военни музеи.

София, 1940 год.

Отъ кѫде ще взимаме материалъ за облѣклото и орѫжието на прабългаритѣ?

На първо мѣсто, естествено, отъ даннитѣ, останали отъ времето на първото българско царство.

Но ние сме въ щастливото положение, че имаме и единъ другъ и то много богатъ изворъ, отъ който смѣло можемъ да черпиме, когато се касае за прабългаритѣ — *унгарския материалъ.*

Ние можемъ именно да установимъ съ несъмнени данни, че прабългаритѣ и унгарцитѣ сѫ живѣли презъ дълги столѣтия заедно въ източнитѣ имъ родини, което е породило толкова силна културна и кръвна връзка между двата народа, че тѣхната духовна и материална култура е станала съвсемъ еднаква.

Като резултатъ на многовѣковното съжителство, въ унгарския езикъ, както е установено предимно отъ унгарскитѣ езиковеди, се намиратъ многобройни прабългарски думи и то отъ областьта на скотовъдството, земедѣлието, търговията, индустрията държавна и социална организация и пр. Тѣзи заемки въ маджарския езикъ ясно показватъ отъ една страна високото ниво на прабългарската култура, а отъ друга, че особено дългитѣ и близки връзки съ прабългаритѣ сѫ станали причина унгарцитѣ да достигнатъ сѫщо до висока степень на духовна и материална култура.

Тѣзи извадени по-рано само възъ основа на прабългарски заемки въ унгарския езикъ резултати, чрезъ осемнадесеть годишна научна работа въ България, сполучихъ да докажа и допълня съ редица археологически, етнографски и етноложки данни. Възъ основа на тази ми работа стана несъмнена високата степень на прабългарската култура, както и че културата на маджаритѣ е била много близка до прабългарската, близка дотолкова, че всичко онова, което е известно за прабългаритѣ, отговаря на това, което знаемъ за маджаритѣ. Еднакъвъ е билъ външниятъ и вѫтрешниятъ имъ обликъ: носията, фризурата, религията, церемониитѣ, военната култура, художествената индустрия, екипировка и пр.

Тѣзи факти показватъ, че двата народа сѫ имали еднаква организация и култура. Дори отъ факта, че намѣрихъ останали отъ двата народа напълно еднакви златарски издѣлия, дойдохъ до заключението, че трѣбва да говоримъ за обща *българо-унгарска култура*.

Тази общность има голѣма важность за изследването и разясняването на старата култура и битъ на българитѣ и унгарцитѣ: унгарскиятъ материалъ представлява изворъ за установяване облика на старата култура на прабългаритѣ, пъкъ сигурно и всичко онова, което знаемъ за маджаритѣ отъ писмени и археологически данни, може да се разбере подъ свѣтлината на българскитѣ паметници. И така, материалътъ за прабългаритѣ и маджаритѣ се разяснява и допълва взаимно.

Сходството на културата на двата народа личи особено ясно отъ тѣхното военно дѣло. Това сходство е толкова голѣмо, че когато императоръ Лъвъ Мѫдри пише единъ военenъ наръчникъ за своитѣ пълководци, нѣколко пѫти заявява, че военното дѣло на българитѣ, вече християни, е толкова сходно съ това на маджаритѣ, щото достатъчно е да говори за военното изкуство само на единия народъ.

И така възъ основа на събранитѣ отъ мене понови данни, трѣбва да приемемъ, че при издирването на старата история и бита на двата народа може да се очаква резултатъ само ако познаваме и разглеждаме съвмѣстно материала за двата народа и че особено по отношение на военното дѣло (както доказахъ въ книгата си „Военното дѣло на прабългаритѣ") трѣбва да очакваме еднаквость — сигурно е, че облѣклото и орѫжието на двата народа е било еднакво. Налага се, следователно, въ моя трудъ за облѣклото и орѫжието на прабългаритѣ да дамъ материала и за двата народа 1).

Този материалъ става още по-важенъ и за двата народа като видимъ, че по отношение на облѣклото имаме много повече данни отъ прабългаритѣ, сир. отъ този материалъ получаваме и липсващитѣ за старитѣ унгарци данни, а относно орѫжието разполагаме повече съ унгарски материали, които ще говорятъ ясно и за орѫжието на прабългаритѣ.

Тази книга, прочее, въ сѫщность, можеше да се озаглави: облѣклото и орѫжието на старитѣ българи и маджари.

За еднаквостьта на облѣклото на двата народа говори и това, че въ маджарския езикъ намираме следнитѣ прабългарски думи: *баршонь* „кадифе“, първоначалното значение „коприна“, *дяпю* „вълна“, *кендеръ* „конопъ“, *тилоо* „мелица“, *оршоо* „вретено“, *чьопю* „пуздаръ“, *сючъ*, „шивачъ“ *дьюсю* „напръстникъ“, *ьолтъ* „облича“, *шювегъ* „калпакъ“, *кьодменъ* „палто“, *кьопьоньегъ* „дълго палто“, *шару* „обуща“, *дюрю* „пръстенъ“, *дйьондй* „бисеръ[2])“.

Изучаването на облѣклото, орѫжието и екипировката на старата българска войска ни дава много ценни данни въобще за правилното схващане на естеството на старата българска култура, както и за обширното влияние на последната върху чуждия свѣтъ.

Въ самото заглавие съ израза „стара българска“, вмѣсто прабългарска, искахъ вече да подчертая, че прабългарската епоха и въ това отношение, както въобще по отношение на културата, не бива да се раздѣля рѣзко отъ следващата я християнска епоха. Създателитѣ на българската държава и нация, прабългаритѣ, въ края на IX в. станали вече общъ народъ съ организиранитѣ отъ тѣхъ български славяни. Така, чрезъ сливането на прабългарскитѣ и славянобългарски елементи се образува единна християнска, българска нация, която, като наследство отъ първоначалнитѣ ѝ съставни части, говори българославянски езикъ, но притежава организаторскитѣ и военни дарби на прабългаритѣ: прабългаритѣ изгубватъ своя езикъ, но тѣхната организация и култура продължава да живѣе като притежание на цѣлия български народъ.

Сѫщо и по отношение на военното изкуство, облѣклото и пр. не бива да раздѣляме българската войска преди и следъ приемането на християнството. Това голѣмо събитие, естествено, упражни силно влияние въ всѣко отношение, но отъ изворитѣ можемъ да разберемъ, че новото не е унищожило старото. Християнството даде много за духовния напредъкъ и уеднаквяване на българския народъ, но запазва старитѣ организаторски, военни, културни особености, станали общо притежение на цѣлия български народъ. Колкото и голѣмо да е влиянието на християнството, отъ сведенията за старата българска войска можемъ да установимъ, че тя и въ християнската епоха работила сѫ сѫщитѣ военни методи, както въ езическата епоха, че блѣскавитѣ ѝ военни традиции се запазили. Но сѫщото намираме и по отношение на облѣклото, орѫжието и екипировката. Старитѣ българи носили и въ християнската епоха облѣклото на езичницитѣ — прабългари. Тѣ били наследници на българо-унгарската култура и организация, донесени отъ изтока, но оформени въ разнитѣ имъ европейски отечества. Разни фактори — прабългарски и славянобългарски народностни елементи, донесена отъ изтокъ българо-унгарската култура, повлияна отъ мѣстни традиции и отъ културата на съседитѣ и християнството създадоха новата, *българска* културна и организационна формация, новия етнически и културенъ типъ, *българския*, който има опредѣлени характерни черти. Голѣмо наследство е това, което е спомогнало българскиятъ народъ, — и то презъ толкова дълго робство, каквото рѣдко преживява нѣкоя друга нация — да се стреми да възкреси българската държава — наследство, което всѣкога ще дава стремежъ на всички българи да се съединятъ подъ единъ скиптъръ — наследство на една историческа нация.

ОБЛѢКЛО

Облѣклото на старитѣ българи най-ясно ни показва, че българитѣ въ християнската епоха сѫ черпили отъ наследството си, отъ българо-унгарската култура. Така книгата за церемониитѣ на византийския дворъ забелязва, че посланицитѣ на християнскитѣ българи се явили въ двора съ националното си облѣкло3). Дори и за самото семейство на набожния царь Петъръ изворитѣ отбелязватъ, че носи националната носия на българитѣ: именно за братята на царь Петра4). Дори и за самия царь Петъръ се отбелязва специално, че носилъ кожухъ5).

Но за сѫщото говорятъ и следитѣ на прабългарския езикъ въ старобългарския—славянския езикъ, имено, известни думи ясно показватъ колко голѣмо влияние сѫ имали прабългаритѣ върху организиранитѣ отъ тѣхъ славяни, относно носия, по-удобенъ домашенъ животъ и луксъ. Че редица предмети за носия, удобство и луксъ българскитѣ славяни сѫ възприели отъ прабългаритѣ, показва фактътъ, че ги нарекли съ прабългарски думи. Такива прабългарски думи сѫ: *чьпагъ*, *дохъторъ*, *тыкъръ*, *бѣльчугъ*: старобългарски *чьпагъ* има типично прабългарска форма и ни учи, че българскитѣ славяни сѫ възприели отъ прабългаритѣ новъ видъ носия. Тази дума означава горна часть на женска дреха, единъ видъ жилетка и показва, че славянското население е възприело отъ прабългаритѣ да носятъ малко палто въ форма на жилетка. А старобългарската дума *дохъторъ* означава възглавница, старобългарски *тыкъръ*, ср. унгарски *тюкьоръ*, означава огледало; старобългарски *бѣльчугъ*, новобългарски *бѣлчугъ*, пръстенъ, обрѫчъ, произхожда отъ прабългарски *биличугъ*, маджарски *биличъ*6).

За облѣклото на старитѣ българи имаме разни извори. На първо мѣсто ще вземемъ предвидъ съвременнитѣ данни, които даватъ сведения за старото българско облѣкло, а следъ това ще сравнимъ тѣзи сведения съ онѣзи за среднитѣ народи, особено за маджаритѣ, които въ културно отношение стояли най-близо до тѣхъ.

Най-важни данни за старото българско облѣкло ни даватъ съвременнитѣ рисунки. Именно:

Върху нѣкои камъни отъ разкопкитѣ въ Плиска се срѣщатъ рисунки, издадени отъ К. Шкорпилъ въ албума Абоба-Плиска. Творби на игривото настроение на каменари, които представятъ, естествено, много наивни рисунки, но тъкмо заради това сѫ отъ наше гледище по-интересни, понеже предаватъ вѣрно нѣкои детайли. Все пакъ, между тѣхъ има и такива, въ чийто авторъ се е загубилъ голѣмъ художникъ. Напр. коньтъ на 16 рисунка въ т. LIV отъ албума Абоба-Плиска (обр. 1) е действително художествена рисунка.

Първата интересуваща ни рисунка се намира върху единъ фрагментъ (58 × 30 см.) на единъ камъкъ съ квадратна форма (обр. 2). Цѣлиятъ камъкъ билъ изрисуванъ. Рисункитѣ се продължавали и въ отчупената часть. Долната сцена е съвсемъ ясна Конникътъ хвърля арканъ (ласо) на бѣгащия предъ него еленъ. Предъ преднитѣ крака на конника, догонило елена, се намира куче. Рисунката на Шкорпилъ[7]) дава примката на изхвърления арканъ задъ шията на елена. Както, обаче, показва приложената рисунка, това не е така. Естествено, рисувачътъ не е могълъ и да мисли за такова положение, така, именно, той щѣше да нарисува героя си, каточе ли безуспѣшно е хвърлилъ аркана си. Фактически тукъ примката на аркана се намира вече около шията на елена, обаче, още не е затегната. Прочее, нашата сцена показва единъ конникъ въ бѣгъ, изхвърлилъ аркана. Примката му тъкмо е попаднала около шията на елена (обр. 3).

Стойностьта на тази рисунка е много голѣма, защото тя е автентична рисунка отъ прабългарско време.

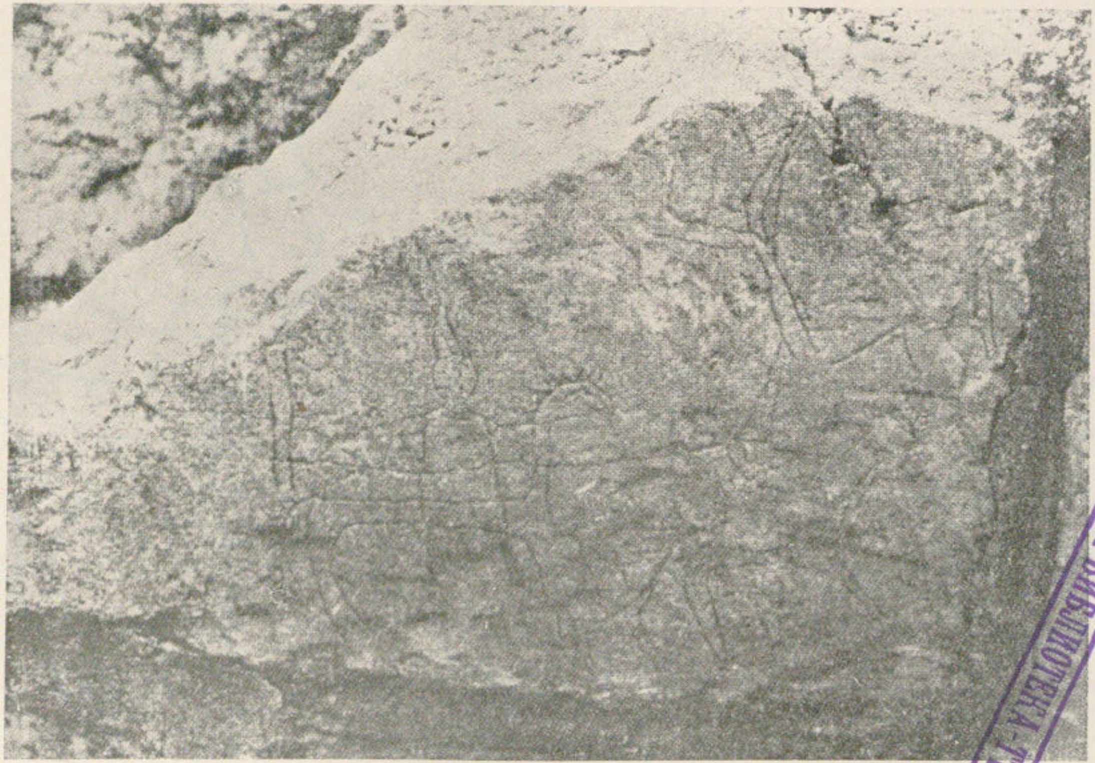

Обр. 2. Каменна рисунка отъ Плиска

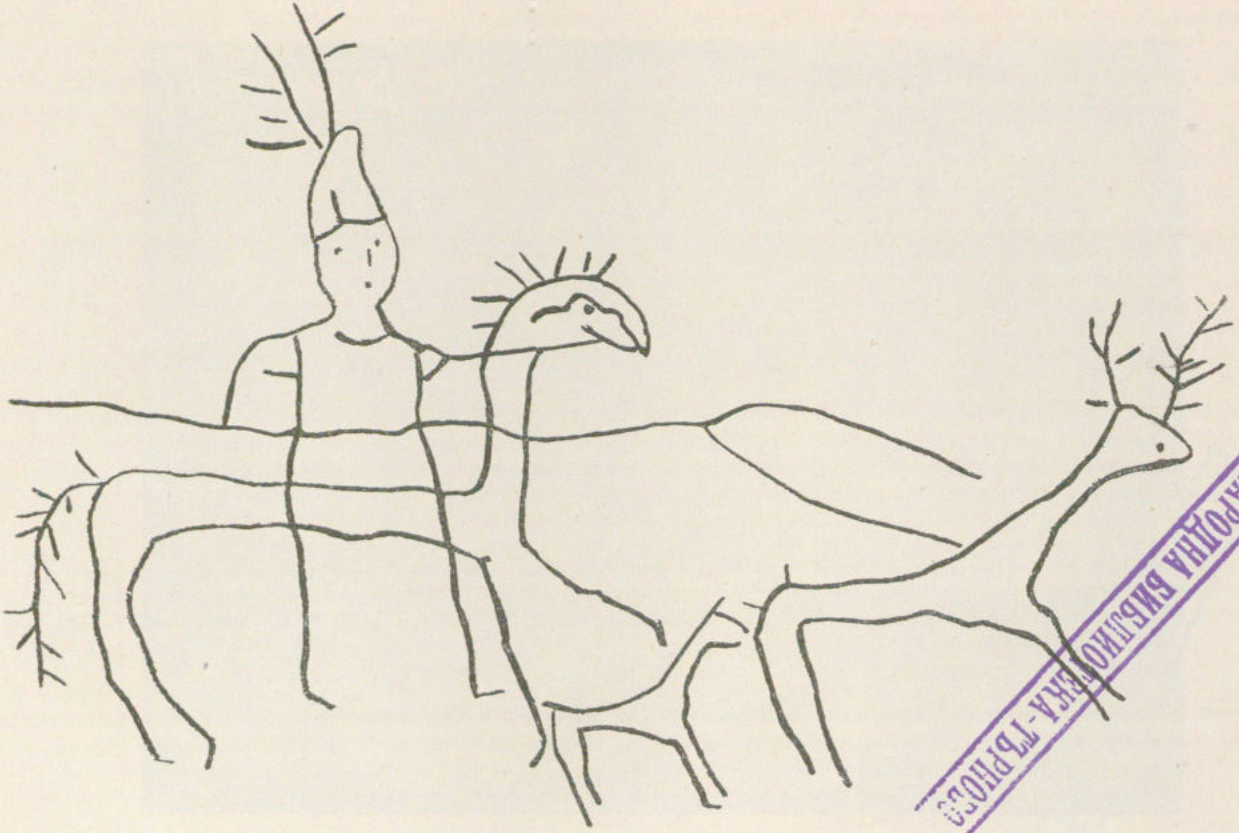

Обр. 3. Каменна рисунка отъ Плиска. Срв. обр. 2

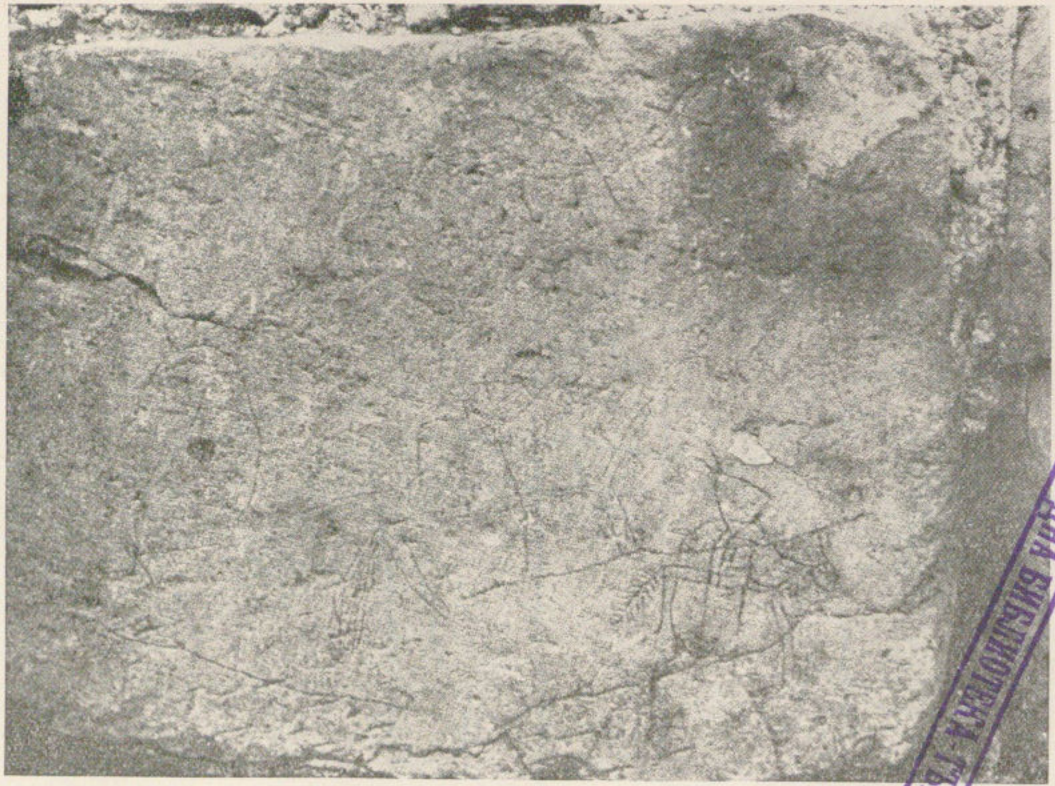

Обр. 4. Каменна рисунка отъ Плиска

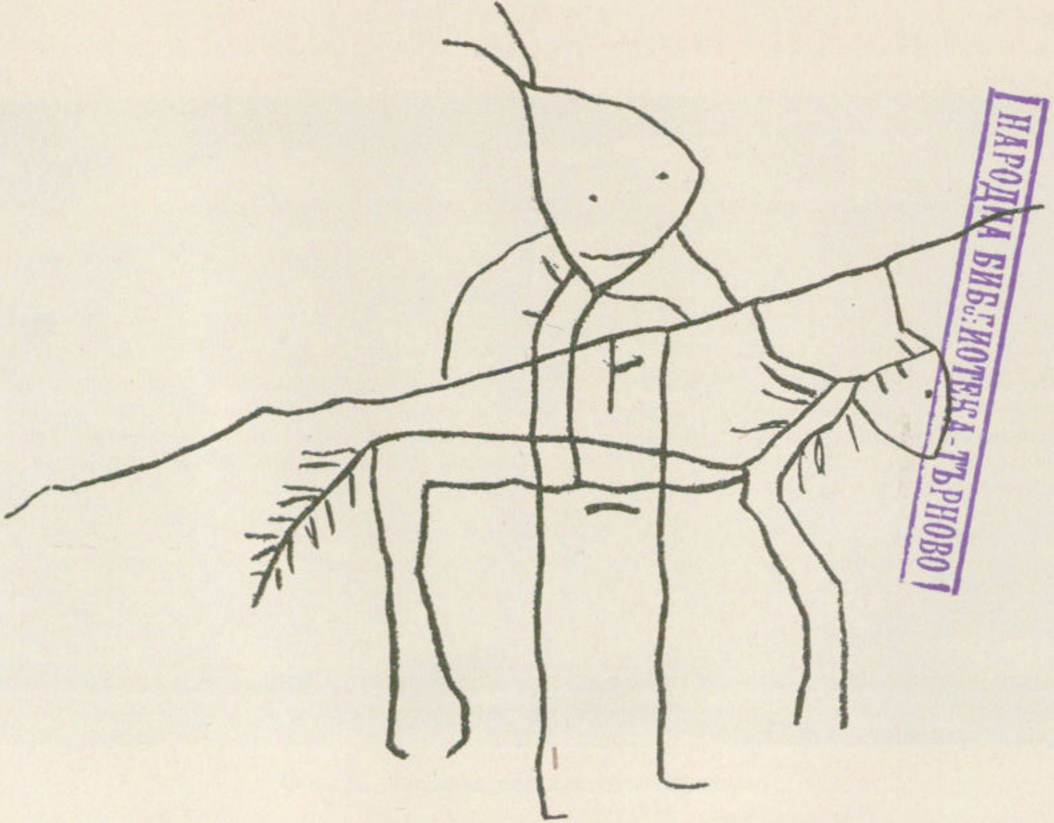

Обр. 5. Каменна рисунка отъ Плиска. Срв. обр. 4

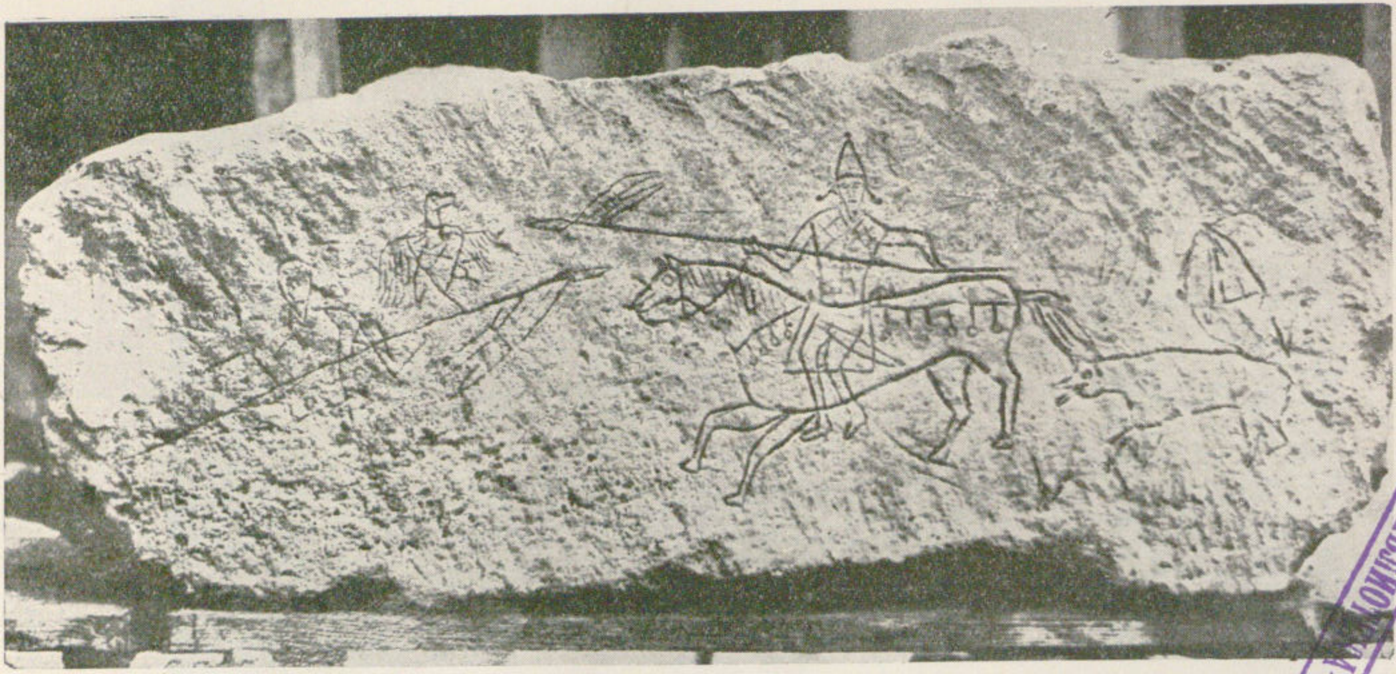

Обр. 6. Каменна рисунка отъ Преславъ

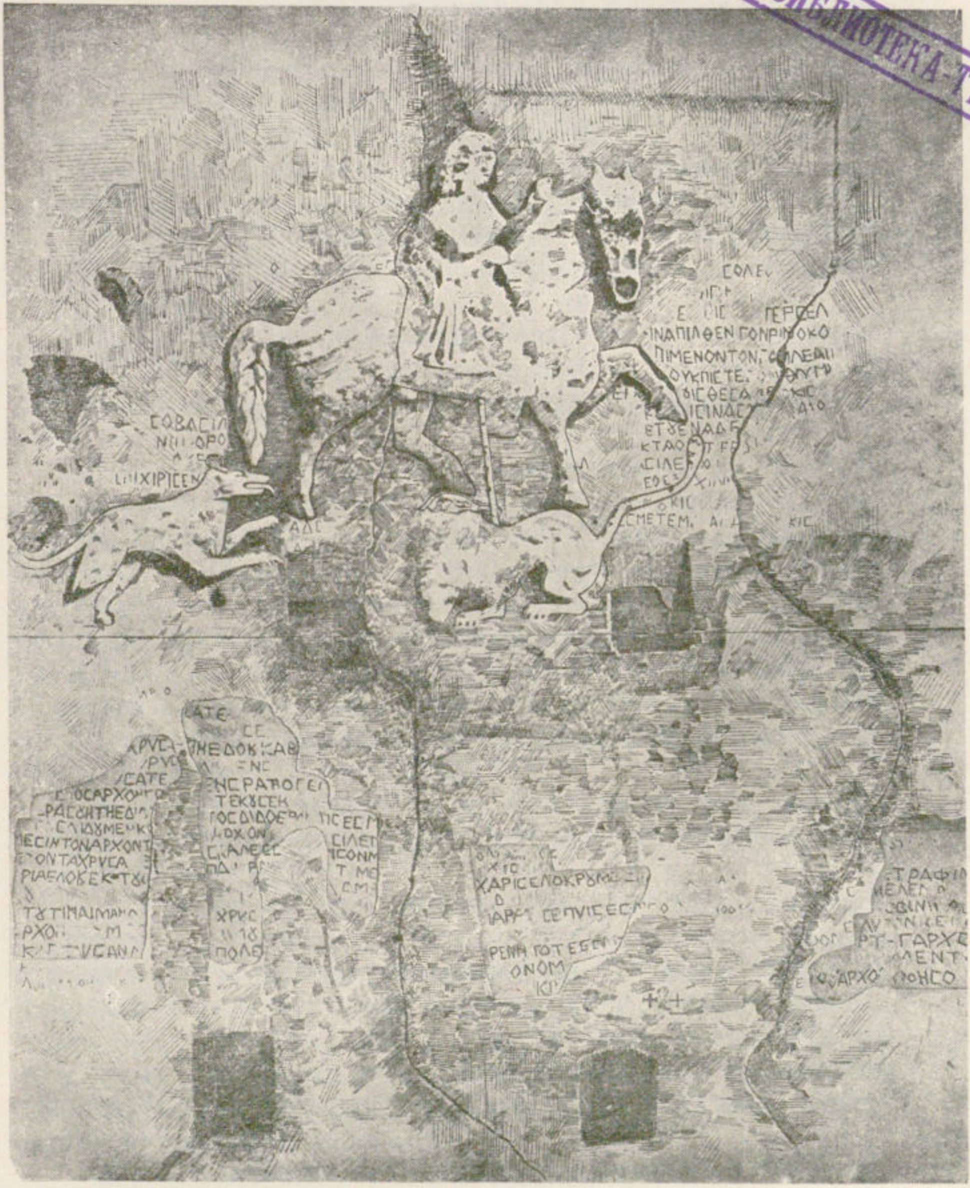

Обр. 7. Мадарскиятъ конникъ съ надписа

Г. Фехеръ—Р. Поповъ

Рисувачътъ не е художникъ, той предава съ най-прости срѣдства това, което мисли.

Въ втората каменна рисунка (60 × 45 см.) отъ Плиска (обр. 4) не се е запазила толкова ясна сцена, но по отиошение на облѣклото има повече детайли. Отъ четиритѣ сцени ние вземаме предвидъ само най-долната, понеже само тя дава детайли (обр. 5).

Рисунката представя конникъ, който държи копие, чието знаме се намира при главата на коня.

Юрданъ Господиновъ намѣрилъ изъ развалинитѣ на Преславъ една каменна рисунка, която дава много ценни данни (обр. 6).

Важни детайли получаваме отъ Мадарския конникъ, (обр. 7), отъ статуитѣ намѣрени при с. Енджe, (обр. 8) отъ изображенията на т. н. Атилово съкровище и пр. (обр. 9).

Сѫщо и миниатюритѣ сѫ много важни. Една често публикувана сцена отъ Ватиканската Менология на императоръ Василий II — отъ края на X или началото на XI вѣкъ — представлява войницитѣ на ханъ Крумъ като избиватъ християнитѣ отъ Одринъ (обр. 10). Отъ псалтира на имп. Василий II отъ Венеция въ началото на XI вѣкъ имаме сѫщо една важна миниатюра (обр. 11). Йорданъ Ивановъ публикува[8]) нѣкои отъ миниатюритѣ на Мадридския рѫкописъ на Скилица отъ XIII или XIV вѣкъ — важни за насъ (обр. 12).

Не по-малко важни данни получаваме отъ наследството на българо-унгарското златарство: метални части отъ колани и пр.[9])

За сравнение ще дадемъ два унгарски релиефа, останали върху капители: единиятъ, отъ църквата на село Кишбень, отъ първата половина на XII вѣкъ (обр. 15), а другиятъ отъ кралския дворецъ въ Естергомъ отъ XIII вѣкъ (обр. 16). Останало е отъ XIII вѣкъ и една плочка отъ печка, излѣзла отъ развалинитѣ на крепостьта Набадъ (окрѫгъ Арадъ), върху която е запазено облѣкло на унгарскитѣ селяни.

Ще използуваме и нѣкои миниатюри отъ т. н. унгарска „цвѣтна хроника“ отъ XIV вѣкъ.

За сравнителенъ материалъ ще представиме и нѣкои каменни баби изъ Русия (обр. 17, 31, 34), както и срѣдноазиатски фрески (обр. 18 и 35), единъ китайски релиефъ (обр. 23) и две сасанидски блюда (обр. 37 и 48).

Горно палто

За най-важната часть отъ облѣклото, горното палто на старитѣ българи, имаме най много сведения, защото то правило на чужденцитѣ най-голѣмо впечатление.

Първото ни сведение произхожда отъ единъ арабинъ, Истахри, който пише, че дрехата на хазаритѣ, българитѣ и печенезитѣ е по-дълъгъ „куртакъ“[10]).

И действително, горното палто на прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи било дълго.

Ето какво показватъ въ това отношение съвременнитѣ сведения:

1) Мадарскиятъ конникъ носи дълго палто, което долу е широко и стига до подъ колѣнетѣ.

2) Върху една кана на т. н. Атилово съкровище, което е прабългарска работа, се намиратъ два конника, които иматъ сѫщо такова дълго палто.

Мѫжката статуя отъ каменнитѣ баби, намѣрени при с. Ендже (сега Царевъ бродъ), която изобразява прабългаринъ, носи сѫщо дълго палто, стигащо подъ колѣнетѣ.

Това сѫ най-старитѣ съвременни рисунки, отъ които се вижда, че старитѣ българи носѣли горно палто, стигащо до подъ колѣнетѣ. Сѫщо и Омуртагъ въ миниатюрата на Мадридския рѫкописъ носи дълго палто (обр. 13).

Но, че такова палто носѣли прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи показватъ и писменни сведения. Именно:

За аваритѣ знаемъ, че тѣ носѣли подобно горно палто. Византийцитѣ намѣрили това палто за толкова практично, че и тѣ го възприели за конницата си. Ясно доказателство дава за това военниятъ нарѫчникъ на Пс. Маврикий отъ началото на VII вѣкъ, който пише, че конницитѣ:

„Трѣбва да иматъ широки и дълги облѣкла, приготвени *по образецъ на аваритѣ*, т. е. зостария, отъ лененъ платъ, или отъ козя вълна, или отъ грубъ платъ, съ което яздачитѣ да могатъ да покриватъ колѣнетѣ си и които сѫ притегнати[11]).“

Сжщото предава императоръ Лъвъ, 300 г. по-късно, така: „Облѣклата на войницитѣ отъ лененъ платъ, вълна или другъ материалъ, трѣбва да бждатъ широки, да не прѣчатъ при язда и да покриватъ колѣнетѣ имъ“ [12]).

Очевидно, тукъ се касае за аварското горно палто, което византийцитѣ, прочее, описватъ като практично, т. е. широко и дълго и така не прѣчи на язда, покрива и колѣнетѣ на конника и е притегнато. Това възприето и въведено въ византийската кавалерия палто било известно у византийцитѣ като „аварско облѣкло“, Така можемъ да разберемъ и едно византийско сведение за облѣклото на българитѣ:

Свида въ X вѣкъ, пише, че българитѣ носѣли сжщия костюмъ като аваритѣ[13]), т. е. той, като видѣлъ българитѣ, намѣрилъ, че облѣклото имъ е сжщото, което назоваватъ въ Византия „аварско“.

При всички тѣзи ясни сведения трѣбва да се попитаме, защо палтата на прабългарскитѣ войници въ хубавата рисунка на Менологията на императоръ Василий II стигатъ само до колѣнетѣ (обр. 14). На този въпросъ трѣбва да отговоримъ, че тази рисунка, чийто авторъ познава българитѣ вече въ християнската епоха, дава българитѣ въ пехотински бой и много естествено е, че когато била образувана вече българската пехота, носѣла вече горно палто, сжщо такова както кавалериститѣ, но малко по-кжсо, като по удобно за пехотинци.

Че горното палто на прабългаритѣ стигало до подъ колѣнетѣ, доказва, — освенъ горецитиранитѣ съвременни български рисунки и сведения за аварското горно палто, еднакво съ българското — още едно сведение.

По-горе видѣхме, че споредъ арабина Истахри, палтото на печенезитѣ било еднакво съ онова на българитѣ: по дълъгъ „куртакъ“. Ние имаме ясно свидетелство за това, колко дълъгъ е билъ този „по-дълъгъ куртакъ“ на печенезитѣ, т. е. и на българитѣ. Имено Константинъ Порфирогенетъ пише следното:

„По времето, когато печенезитѣ били изгонени отъ тѣхната земя, нѣкои отъ тѣхъ решили по собствено желание да си останатъ тамъ и заживѣли заедно съ узитѣ и досега сж тамъ. Тѣ иматъ такива белези, че се различаватъ отъ тѣхъ и може да се разбере, кои сж тѣ и какъ е станало, че сж се откжснали отъ своитѣ, защото *дрехитѣ имъ сѫ намалени до колѣнетѣ*, а рѫкавитѣ имъ сѫ рѣзани отъ раменетѣ. Съ това искатъ да докажатъ, че сѫ отрѣзани отъ своитѣ и съплеменницитѣ си[14].

Отъ това става ясно, че еднаквиятъ съ българитѣ по-дългъ куртакъ на печенезитѣ достигналъ до подъ колѣнетѣ.

Това дълго горно палто на прабългаритѣ и въобще на българската войска и въ по-късната епоха, било съвсемъ еднакво съ онова на сроднитѣ тѣмъ народи.

Това горно палто намираме въ по старитѣ релиефи и у маджаритѣ (обр. 15—16): палто, горе опнато по тѣлото, долу разширочаващо се, стигащо до подъ колѣнетѣ, отпредъ разцѣпено въ права линия, съ тѣсни рѫкави и съ висока права яка[15]). Еднаквостьта на носията у двата народа най-ясно показва фактътъ, че когато маджаритѣ се явили за пръвъ пѫть предъ европейскитѣ народи, по външната имъ прилика сѫ ги смѣтали просто за прабългари и това е станало причина, всичкитѣ чужди народи да назоваватъ маджаритѣ чакъ и до днесъ съ името на прабългаритѣ, онгуръ — унгарци.

Но такова дълго палто носили и други сродни народи. Достатъчно свидетелство даватъ за това и т. н. каменни баби, намѣрени въ голѣмъ брой въ руската земя. Всички произхождатъ отъ сроднитѣ на прабългаритѣ народи и носятъ стигащо до подъ колѣнетѣ палто (обр. 17). Такива палта намираме и въ срѣдно-азиатски фрески, произхождащи сѫщо отъ сродни народи (обр. 18).

Това практично, удобно за конника дълго палто, както видѣхме, византийцитѣ възприели за тѣхната конница. При тоя установенъ фактъ, отбелязанъ въ единъ византийски воененъ нарѫчникъ, който дава основна реформа на византийската войска, едва ли може да се съмняваме, че византийското официално облѣкло т. н. скарамангионъ, произхожда отъ сѫщото. Скарамангионътъ билъ отпредъ отворенъ, надолу продължавалъ въ широка пола и билъ опасанъ съ широкъ поясъ[16]). Той билъ раздаванъ отъ византийцитѣ като подаръкъ и на знатни чужденци.

Дългото палто на прабългаритѣ, маджаритѣ и пр. упражнявало широко влияние въ цѣла Европа, освенъ чрезъ византийцитѣ и направо. Както възприели отъ тѣхъ въ цѣла Европа леката конница, възприели и хубавото и характерното имъ дълго палто, опасано съ коланъ. Това виждаме навсѣкжде въ Европа, а особено у руситѣ, поляцитѣ и пр.

Подробноститѣ на дългото палто

Особеностьта на дългото палто се състои въ това, че се закопчавало отъ дѣсно на лѣво. Сжщо отъ дѣсно на лѣво се закопчава по старитѣ фрески, дори и до сега маджарското представително облѣкло, както и курткитѣ на хусаритѣ[17]. Изворитѣ отбелязватъ сжщо и за хунитѣ[18]) и тюркитѣ,[19]) че закопчавали палтата си отъ дѣсно на лѣво.

Мжжката статуя отъ с. Ендже показва ясно, че горното палто по краището му било ушито съ бордюръ. Бордюръ се вижда въ долното краище на облѣклото на българския воинъ въ Менологията на императоръ Василий II. Срв. въ това отношение и каменнитѣ баби на сроднитѣ народи, напр. отъ кубанската область (срв. обр. 17) и пр.

Ржкавитѣ на дългото палто били тѣсни.

На ржкава на палтото имало нарамникъ. Това личи въ мжжката статуя отъ с. Ендже, отъ миниатюрата на псалтира на императоръ Василий II (обр. 19) и отъ миниатюрата на Скилицовата хроника.

Закопчаването на палтото става въ Менологията и въ Скилицовата хроника съ пасманъ.

Малко палто и панталонъ

Старитѣ българи носѣли подъ горното дълго палто, малко палто. Лѣтно време тѣ сж носѣли само малко палто. Ибрахимъ Ибнъ Якубъ разправя, че той видѣлъ — въ 965 год. — българскитѣ пратеници: „тѣ носѣха тѣсни дрехи и бѣха опасани съ дълги пояси (колани), на които бѣха прикрепени копчета (пулчета) отъ злато и сребро“, т. е. дрехитѣ на българитѣ били тѣсни, а пъкъ дрехитѣ на славянитѣ, споредъ сжщия авторъ, били широки, само долната часть на ржкавитѣ била тѣсна[20]). Това съобщение може да се касае само за долното палто и панталонитѣ — тѣ били опнати по тѣлото, а горното палто било опнато само горе, а въ долната си часть било широко, т. е. не е „тѣсна дреха“.

За хунитѣ знаемъ сжщо, че подъ горното палто носѣли малко палто и панталони[21]). Така и конникътъ на Преславската рисунка носи кжсо палто и броня — последната покрива само гърдитѣ му (обр. 20).

Българитѣ носѣли панталони Въ 59-я отговоръ на папа Николай I по въпроса на българитѣ, могатъ ли да носятъ „феморалия“[22]), се касае сигурно за панталони, защото всичкитѣ ни изображения за българитѣ и маджаритѣ ги даватъ въ тѣсни панталони. Както мжжката статуя отъ с. Ендже, конникътъ на Преславската рисунка, българитѣ въ Менологията на императоръ Василий II и Скилицовата хроника, конницитѣ на Атиловото съкровище, така и каменнитѣ баби изъ Русия и въобще всичкитѣ сведения за сроднитѣ народи показватъ сжщото.

Материалъ

Материалътъ на облѣклото на старитѣ българи билъ кожа, коприна, вълненъ и лененъ платъ или конопено платно. За кожа имаме следнитѣ сведения: Лъвъ Дяконъ разправя, че царь Петъръ носилъ кожухъ, а Теофилактъ, охридски архиепископъ, говори за кожуси отъ овча кожа на българитѣ[23]). Тѣзи дълги палта отъ кожа по краищата били украсени съ зашита скѫпа кожа: така виждаме въ мѫжката статуя отъ Ендже и често цитираната рисунка отъ Менологията на императоръ Василий II.

И долното палто и панталонътъ били често отъ кожа, както у хунитѣ, които споредъ китайски извори имали дрехи отъ кожата на домашни животни и горно палто отъ скѫпа кожа[24]).

Но българитѣ познавали и употрѣбявали вълнени и ленени платове, както и конопени платна. Ясно свидетелство дава за това унгарскиятъ езикъ, въ който се намира освенъ думата *дяпю* „вълна“ и цѣла терминология за предене, заета отъ езика на кавказкитѣ прабългари. Така, унг. *кендеръ* — конопъ, унг. *тилоо* — мелица, унг. *оршоо* — вретено, показватъ, че тѣ познавали преденето отъ конопъ. Сѫщо имаме сведения и за „лененъ платъ“ у българитѣ[25]).

Широко употрѣбление намираме у прабългаритѣ и маджаритѣ на плъстьта. За волжкитѣ българи знаемъ даже, че тѣ изнасяли плъсть и въ чужбина. Въ маджарскитѣ гробове се намиратъ остатъци отъ плъсть[26]). Лиутпрандъ пъкъ споменува, че шатритѣ на маджаритѣ били отъ плъсть.

Благородницитѣ носѣли и копринени дрехи. Така, четемъ, че българитѣ искали отъ византийцитѣ по миренъ договоръ копринени дрехи[27]). А Свида разправя, че ханъ Тервелъ въ Цариградъ забилъ копието си въ земята и натрупалъ до височината на копието много копринени дрехи (по мирния договоръ[28]). Сѫщо и маджаритѣ имали, споредъ източни извори, дрехи отъ цвѣтни копринени платове, купени отъ византийцитѣ[29]). И хунитѣ имали копринени дрехи.

Коланъ

Много важна часть отъ облѣклото на прабългаритѣ и на сроднитѣ народи билъ коланътъ. Коланътъ у българитѣ, както у маджаритѣ, хунитѣ и пр., служи не само за украшение и стегнатость на облѣклото, но и за много важни практически цели. Докато на пехотинеца долната часть на тѣлото му трѣбва да остане свободна, кавалеристътъ—стрелецъ има нужда горната часть на тѣлото му да остане свободна, особено на лекия кавалеристъ, който трѣбва да стреля съ лѫкъ отъ бѣгащия конь. Затова всичко, което носѣлъ съ себе си, закачалъ на колана: сабя, колчанъ, огниво, ножъ и пр.

Многото писмени сведения относно коланитѣ на българитѣ говорятъ ясно. Както видѣхме, Ибрахимъ Ибнъ Якубъ казва: българитѣ „бѣха опасани съ дълги пояси (колани), на които бѣха прикрепени копчета (пулчета) отъ сребро и злато". А. Лиутпрандъ пише, че българскиятъ пратеникъ въ Цариградъ билъ опасанъ съ металически коланъ[30]). Сѫщо и Иванъ Екзархъ споменува коланитѣ. Действително колани носятъ българитѣ въ миниатюритѣ, но сѫщо и за маджаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи знаемъ, че носѣли колани.

Колко голѣмо значение сѫ отдавали българитѣ на колана, личи отъ 55-я отговоръ на папа Николай I, споредъ който българитѣ се оплаквали, че гърцитѣ имъ забраняватъ да приематъ причастие безъ пояси[31]). Тѣзи думи обяснявамъ по следния начинъ: отъ нѣкои сведения трѣбва да приемемъ, че българитѣ и сроднитѣ тѣмъ народи смѣтали колана и калпака за знакъ на свободния човѣкъ. Имено Чингисъ Ханъ, когато поискалъ да накаже брата си Касаръ, отнема му колана и калпака, т. е лишава го отъ свободата, отнема му знака на свободния човѣкъ[32]). Подобно значение на калпака и у прабългаритѣ ясно показва описанието на Ибнъ Фадлана, което ще цитираме по-долу, кѫдето много пѫти се повтаря, че прабългаринътъ, когато вижда царя си, трѣбва да сваля калпака си и не го туря на главата си, докато го вижда. А тѣзи знакове на свободния човѣкъ, по разбиране на прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи, трѣбва да се свалятъ предъ Бога, т. е., когато сж на богослужение. Така, четемъ, че Темучинъ, Чингисъ Ханъ, желаейки да се моли на Бога, свалилъ калпака и пояса си[33]) — съ което показвалъ, че стои предъ Бога като робъ. Подобно обяснение трѣбва да дадемъ на сведението въ житието на Св. Владимира, споредъ което волжкитѣ българи се молятъ безъ колани[34]).

Отъ писменитѣ сведения и по запазенитѣ рисунки както и по археологическитѣ находки, се вижда, че коланитѣ имали металически части. Тѣ сж едничкитѣ твърди части отъ облѣклото и затова само коланни части сж достигнали до насъ отъ облѣклото на старитѣ българи.

Коланнитѣ части представляватъ извънредно важни свидетелства за културата на прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи. Най-хубави коланни части отъ старитѣ българи сж познати отъ мадарскитѣ разкопки. (обр. 21). Двата златни колана отъ Мадара представляватъ метални части отъ колани на български велможи (обр. 22). За нашата реставрация срв. фигуритѣ на единъ китайски релиефъ (обр. 23). (В. тукъ и палтото съ нарамникъ и пр.) Но освенъ това се намиратъ на разни мѣста части отъ колани, които събрахъ и издадохъ въ моята книга „Ролята и културата на прабългаритѣ“. Тѣзи коланни части показватъ пълно сходство съ коланнитѣ части, намѣрени въ гробоветѣ на старитѣ маджари (обр. 24). Сходството е толкова голѣмо, щото трѣбва да приемемъ, че — както единъ византийски императоръ пише въ военния си наржчникъ, че военното дѣло на българитѣ и маджаритѣ било еднакво, — съвсемъ еднакво е било и златарството имъ (обр. 25); и така, трѣбва да говоримъ за общо българо-унгарско златарство.

Коланнитѣ части и украшения на това българо-унгарско златарство били дотолкова разпространени, че и въ Иранъ намѣрихъ повечко парчета отъ тѣхъ — красноречиви свидетелства за тѣсна връзка на кавказкитѣ българи и унгарци съ Иранъ, което дава да разберемъ, че не само българитѣ и унгарцитѣ били подъ персийско влияние, но е имало и обратно, българо-унгарско влияние върху Иранъ[35]).

Отъ горепоменатитѣ материали може да реставрираме колана на българитѣ. Освенъ прикрепенитѣ на кожа тока, метално краище на коланъ и разни украшения, има и закачалки, за които били окачени разни предмети. Това показватъ освенъ цитирани и дадени въ рисунки археологически материали, още и миниатюрата на Менологията на императоръ Василий II, гдето сѫ окачени на колана на единъ български воинъ разни предмети.

Интересно е, че коланътъ билъ въобще възприетъ отъ сроднитѣ на българитѣ народи въ цѣлия свѣтъ, следъ като възприели отъ тѣхъ и конницата. Така византийската войска, която подъ влиянието на източнитѣ конни народи, е станала конница. Естествено, когато облѣклото на кавалериста, поради красотата си, било възприето като представително облѣкло, навсѣкѫде въ Европа носѣли украсени колани

Още по-интересно влияние е ималъ този видъ коланъ у китайцитѣ.

Китайцитѣ, вследствие на много борби съ хунитѣ, възприели тѣхнитѣ военни методи, облѣкло, екипировка и пр. Изоставили бавнитѣ си бойни коли и станали конници подобно на хунитѣ. Възприели сѫщевременно и удобното и красиво облѣкло на последнитѣ: тѣсни панталони и опнато на тѣлото палто, както и калпакъ. Но още по-голѣмо значение придобилъ у тѣхъ коланътъ, възприетъ отъ хунитѣ — съ тока. Имено, като възприели да висятъ отъ колана метални халки, това станало толкова важно, че на ранга на носителя отговаряло числото на халкитѣ — имало е голѣмци съ деветь и дори съ единадесеть халки. Отъ тѣзи халки висѣли разни предмети. Напр. единъ китайски историкъ разправя, че отъ колана на единъ „велможа съ седемь халки“ висѣли следнитѣ предмети: кама, ножъ, камъкъ за точене, гребенъ, кутия за огледало, огниво и още единъ предметъ чието име не може да се отгадае.[36])

Тукъ трѣбва да споменемъ и това, че знатнитѣ българи носѣли огърлици. Това знаемъ отъ Иванъ Екзархъ. И мѫжката статуя отъ Ендже има огърлица. (обр. 26).

Покривало за глава

Въ деветѣ каменни рисунки отъ Плиска се намира върху главата на конника дългъ, остъръ калпакъ, поставенъ криво, по ергенски (обр. 27). Тѣзи рисунки даватъ най-ценни данни за калпака на прабългаритѣ. Именно:

1. Калпакътъ поставенъ криво.
2. Калпакътъ е дългъ и остъръ.
3. Върхътъ му наведенъ напредъ. (За хунитѣ Амиянъ Маркелинъ пише сжщото.)
4. На върха на калпака има две пера.

До тѣзи черти на калпака трѣбва да прибавимъ още една. Въ Менологията на Василий II калпакътъ е зашитъ долу съ скжпа кожа.

При тѣзи ясни данни трѣбва да разрешиме единъ въпросъ. И въ деветѣ каменни рисунки деветѣ пера сж поставени на върха на калпака. Какъ сж били прикрепени тѣ? Въ приложената рисунка (обр. 28) даваме калпака на единъ унгарецъ отъ унгарската „цвѣтна хроника". И тука има две пера отпредъ отгоре, но тукъ ясно се вижда, че тѣ сж прикрепени чрезъ единъ златарски предметъ, който се състои отъ три крѫгчета.

Възъ основа на горнитѣ сведения, калпака на старитѣ българи трѣбва да си представиме така:

Калпакътъ билъ дългъ, остъръ, върхътъ му билъ малко наведенъ напредъ, украсенъ съ две пера, прикрепени съ металически пулчета. Материалътъ билъ кожа, долу зашита съ скжпа кожа (у проститѣ калпаци краището имъ било обърнато), или плъсть.

За калпака[37]) на волжкитѣ българи имаме едно доста дълго съобщение отъ Ибнъ Фадланъ. Той разправя, че волжкитѣ българи носятъ калпакъ, чието име е „каленъ сува". Когато царьтъ излѣзе на конь, никой не го придружава. Когато минава презъ пазарището, всички, които се намиратъ тамъ, ставатъ на крака, свалятъ калпацитѣ си и ги турятъ подъ мишницата си. Тѣ ги слагатъ на главата си само когато царьтъ вече е отминалъ. Така постѫпватъ всички, които се явяватъ предъ царя, знатни, както и малки по чинъ, дори и собственитѣ му синове и братята му, които, когато го видятъ, свалятъ калпака отъ главата си и го турятъ подъ мишницата си. Следъ това кимнатъ къмъ него съ главитѣ си и оставатъ на кракъ, докато той ги покани да седнатъ. Които седятъ предъ него, падатъ на колѣне. Докато царьтъ е още предъ очитѣ имъ, не слагатъ калпака на главата си.

Думитѣ на арабина, че който седне по покана на царя пада на колѣне, означаватъ, че сѣда на колѣно, както е прието въобще у източнитѣ народи. Въ всѣки случай, царьтъ е седѣлъ по-високо, отколкото всички присѫтствуващи, както и шатрата на царя у всички сродни народи е била поставяна по-високо, отколкото онѣзи на всички други. Че действително арабинътъ е искалъ да каже, какво поканенитѣ отъ царя българи, не че падатъ на колѣне, а сѣдатъ на колѣне, за да останатъ по-низко отъ царя, е фактъ, въ полза на който свидетелствува 42-я отговоръ на папа Николай I: „Вие твърдите, че когато вашиятъ князъ седне на столъ, както е обичаятъ, до трапезата, за да яде, никой не сътрапезничи съ него, нито дори жена му, докато вие далечъ отъ него насѣдвате на низки столчета и ядете на земята“.

Отъ разказа на Ибнъ Фадланъ разбрахме, че прабългаринътъ е давалъ така изразъ на почитьта си, като е свалялъ калпака си. Но и тогава главата му не ще да е оставала непокрита, имено българитѣ питатъ папата Николай I въ 66-я отговоръ: могатъ ли да влизатъ въ църква съ повезка отъ лененъ платъ, която носятъ на главата си. Това покривало на главата, повезка отъ лененъ платъ, сигурно не е калпакъ, понеже, българитѣ когато искали да даватъ изразъ на почитьта си, сваляли калпака си. А ако българинътъ почита и най-голѣмия човѣкъ, царя си, съ това, че сваля калпака си и не го туря на главата си докато го вижда, не може да се вѣрва, че ще попита, дали може да държи калпака на главата си предъ Бога, въ черквата. Имено, този обичай на българитѣ да свалятъ калпака си въ знакъ на почить, съвпада съ християнския обичай — въ черква да се сваля шапка. И така, тѣ трѣбва да смѣтатъ за съвсемъ естествено, че въ черквата трѣбвало да свалятъ калпака си. — Както виждаме и Чингисъ ханъ, като искалъ да се моли, свалялъ калпака си. Прочее, какво значи питането, дали могатъ да държатъ на главата си повезката отъ лененъ платъ въ черква? То може да значи само, че тѣ сѫ имали две покривала на главитѣ си, долу една мека, ленена, и върху нея сѫ слагали калпака. Щомъ тѣ изразявали своята почить обикновено съ сваляне на калпака си, мислѣли, че въ черква, съ сваляне на калпацитѣ си, тѣ вече отдаватъ на Бога дължимата почить, а меката шапка може да остане на главитѣ имъ.

Прочее, на главата на прабългаритѣ, както въобще на ориенталцитѣ, имало повезка отъ лененъ платъ, т. е. турбанъ, кепе, което носѣли въ кѫщи, а когато излизали, слагали върху него и калпака. Така, съ капе е изобразенъ мѫжътъ въ едната статуя отъ с. Ендже (обр. 29-30), както и статуитѣ, намѣрени изъ Русия (обр. 31). Тѣ сѫ изобразени като извършватъ религиозна церемония и затова нѣматъ на главата си калпакъ.

Сѫщо и маджаритѣ носѣли ленено капе — турбанъ, както казва Гардизи. Тъкмо така киргизитѣ и днесъ слагатъ подъ калпака си покривало на главата.

Фризура

За фризурата на прабългаритѣ трѣбва да кажемъ следното[38]:

Въ Именника на първитѣ български ханове се казва, че първитѣ български ханове имали остригани глави. Този изразъ, обаче, произхожда отъ една по-късна прибавка и означава само това, че по-късното поколѣние знае, че прадѣдитѣ стрижели главитѣ си. Действително, имаме и отъ X в. свидетелство за това, че българитѣ били съ остригани, респ. бръснати глави. Имено Лиутпрандъ като посланикъ се оплаква, че императоръ Никифоръ на дворцовия обѣдъ турналъ предъ него българския посланикъ, остриганъ по маджарска мода (впрочемъ, както знаемъ отъ книгата за церемониитѣ на византийския дворъ, българскиятъ посланикъ по договоръ трѣбвало да има първо мѣсто, значи Лиутпрандъ билъ поставянъ на отговарящо за церемонията мѣсто). Отъ това следва, че въ X в. еднакво било не само военното дѣло и облѣклото на българитѣ и маджаритѣ, но и фризурата имъ. Това е много ценно сведение за фризурата на българитѣ, понеже за фризурата на маджаритѣ имаме много данни.

Така епископитѣ на салцбургската митрополия се оплакватъ, че моравцитѣ възприели отъ езичницитѣ маджари между друго и това, че бръснѣли главитѣ си. А Регино казва, че маджаритѣ остригали главитѣ си до кожа.

Отъ това следва, че маджаритѣ и българитѣ бръснѣли главитѣ си. Но не трѣбва да смѣтаме, че главата на маджаритѣ и българитѣ (поне на знатнитѣ) била съвсемъ обръсната. Имено, докато чуждитѣ извори, възъ основа на сравнение, казватъ срещу дългокоситѣ гърци и хубаво остригани франки, за българитѣ и маджаритѣ, че сѫ съ обръснати глави, единъ унгарски изворъ по-точно опредѣля, каква била тази обръсната глава, поне онази на знатнитѣ. Споредъ него, когато маджаритѣ въ 1045 възстанали, водачътъ имъ, Вата, въ знакъ на връщане къмъ езичеството, обръсналъ главата си, но оставилъ три перчена.

Отъ това сведение трѣбва да смѣтаме, че фризурата на Вата отговаряла на аварската вариация на хунската фризура. Хунитѣ именно, споредъ Прокопий, стрижели главитѣ си отпредъ, а отзадъ пъкъ пускали дълга коса. И Вата обръсналъ главата си отпредъ, но отзадъ оставилъ три перчена, което значи, че отзадъ не му били пуснати коситѣ свободно, а въ три плитки. Действително, за такава фризура имаме писмени и археологически сведения. Имено: за аваритѣ четемъ у Теофанъ, че когато тѣхнитѣ пратеници за пръвъ пжть се явили въ Византия, цѣлиятъ градъ се стекълъ да се очудва на плетенитѣ имъ съ панделки плитки. Такава е била и фризурата на унгарския велможа Вата: той обръсналъ главата си отпредъ, а отзадъ ималъ три плитки. Че тази фризура била въобще на мода у сроднитѣ народи, показва фактътъ, че между каменнитѣ баби изъ Русия, нѣкои мжже носятъ три дълги плитки.

Следъ тѣзи писмени и археологически сведения, мжжката надгробна статуя отъ Ендже окончателно разрешава въпроса: тази прабългарска статуя показва три дълги плитки (обр. 32—34), отъ което следва, че българскитѣ благородници имали подобна фризура — тази находка, естествено, дава пълно доказателство и за фризурата на маджарскитѣ благородници, щомъ Лиутпрандъ изрично казва, че фризурата на българскитѣ и маджарскитѣ благородници била еднаква.

Следъ това трѣбва да си зададемъ въпроса, какъ трѣбва да се обясни, че ханъ Крумъ въ Мадарския релиефъ има дълга коса?

За народа Ю-кюе-лю четемъ, че тѣхнитѣ князе запазватъ коситѣ си и ги завързватъ въ една торбичка съ виолетовъ цвѣтъ. Това показва, че князетѣ имали особена грижа за запазването на коситѣ си. Възъ основа на това трѣбва да приемемъ, че Крумъ оставилъ коситѣ си, като привилегия на хановото семейство. Дори отъ сегашното състояние на Мадарския конникъ може да смѣтаме съ известна вѣроятность, че Крумъ ималъ така завързани коси. И така, косата е знакъ на благородство.

Прочее, простиятъ войникъ у българитѣ и маджаритѣ ималъ съвсемъ бръсната глава, велможитѣ въ знакъ на благородство си оставяли три плитки, а хановетѣ, като най-благородни, запазвали цѣлата си коса.

Ямурлукъ

Кавалеристътъ е носѣлъ и една горна пелерина. У Пс. Маврикия четемъ, че тази дреха се е казвала „гуня“. Тази дума се намира въ български, маджарски, руски, гръцки и италиянски езикъ. Пс. Маврикий казва, че тази дреха е много широка, съ широки ржкави и приготвена отъ плъсть. Споредъ автора това е широко палто, което въ лошо време служело да покрива цѣлия конникъ, заедно съ оржжието, за да не се намокри лжкътъ и пр.[39]). Това не е друго освенъ ямурлукъ, безъ който и сега не могатъ да живѣятъ синоветѣ на унгарската „пуста“, тъй както и българскиятъ селянинъ.

Ботуши

Българитѣ сѫ носѣли ботуши. Най-интересно свидетелство за това намираме въ рускитѣ лѣтописи. Когато Владимиръ взелъ пленници отъ „низовскитѣ“ българи, бояринътъ Добриня дава следнитѣ сведения на князя си: „видѣхъ пленницитѣ, всички носятъ ботуши“. Така Омуртагъ въ Скилицовата хроника е представенъ съ ботуши, както и конникътъ на „Атиловото съкровище“.

Ботуши носѣли и сроднитѣ народи: маджаритѣ, хунитѣ и пр.; ботуши виждаме въ турфанскитѣ фрески (обр. 35), въ поменатия китайски релиевъ (обр. 36), въ нѣкои каменни баби и пр. Тукъ даваме фотографията на едно сасанидско блюдо, върху което е представенъ единъ князъ съ горно дълго палто и ботуши (обр. 37—38).

Носене на ботуши сѫ възприето отъ византийцитѣ и отъ други народи.

Подкови на ботуши били намѣрени въ Мадара и Плиска.

Отъ всичкитѣ сведения за прабългаритѣ трѣбва да си представимъ облѣклото имъ така:

Тѣ носили *малко палто*, опнато до тѣлото и тѣсни *панталони*. Върху това *дълго палто* — въ горната му часть опнато до тѣлото, сжщо и ржкавитѣ му, а надолу се продължавало като широка пола или било разрѣзано чакъ до долу. Тѣ сж били опасани съ *коланъ*. Въ лошо време кавалеристътъ е носѣлъ и една горна пелерина, ямурлукъ, който въ дъждовно време служилъ да покрива цѣлия конникъ, заедно съ оржжието му, за да не се намокри лжкътъ и пр. Тѣ носѣли ботуши, върху главата калпакъ, а подъ него ленено капе.

Сжщо такова е било облѣклото на сроднитѣ народи, особено на маджари.

ОРѪЖИЕ

Както изложихъ въ книгата си „Военното дѣло на прабългаритѣ“, българитѣ, както въобще източнитѣ конни народи, имали много развита за времето стратегия и тактика, желѣзна дисциплина и отговарящъ на всичко това човѣшки материалъ.

Обаче, като знаемъ, че българитѣ, маджаритѣ и другитѣ сродни народи сѫ могли да побеждаватъ много по-многобройни отъ тѣхнитѣ западни армии, и то по това време най-доброкачествени въ западния свѣтъ, то сигурно е, че тѣ, освенъ други преимущества, трѣбва да сѫ имали и по-добри орѫжия отъ противницитѣ си. Да се взиматъ редъ победи, както въ миналото, така и въ наше време, е нуждно не само по-добра стратегия и тактика отъ тази на противника, не само по-храбри, по-обучени и по-дисциплинирани войници, но и *по-съвършени орѫжия*.

Българитѣ и маджаритѣ били въорѫжени съ три вида орѫжие: лѫкъ, копие и сабя. Тѣ сѫ стреляли отъ голѣма далечина съ лѫковетѣ си, отъ по-близо хвърляли копията си, а за двубой употрѣбявали саби. Съ стрелитѣ си се опитвали отдалече да разстроятъ строя на противника, и когато строятъ се разколебавалъ, приближавали го и хвърляли копията си.

Заради това византийцитѣ казватъ, че българитѣ и маджаритѣ обичатъ да се биятъ само отдалече. Фактически, обаче, и византийцитѣ възприели този начинъ на война, та дори военнитѣ имъ писатели го препорѫчватъ като необходимъ за една модерна за времето си война.

Лѫкъ

Най-важното орѫжие на българитѣ, както и на маджаритѣ и други източни конни народи, билъ лѫкътъ.

По времето, когато се явили българитѣ и маджаритѣ, византийската войска поради постояннитѣ ѝ борби съ народи, въорѫжени съ лѫкъ, отдавна възприела вече лѫка като сѫществено орѫжие. Но сигурно е, че лѫкътъ на българитѣ и маджаритѣ билъ по-съвършенъ отъ онзи на неприятелитѣ, а естествено и обучението имъ. Това показва ясно страшното впечетление, което правѣли въ Европа съ стрелянето си съ лѫкъ българитѣ и маджаритѣ. Най-ясно се вижда това отъ факта, че жителитѣ на градъ Модена при нахлуването на маджаритѣ въ 924 г. започнали така да отправятъ молитвитѣ си къмъ патрона на града: „Спаси ни, св. Геминияне, отъ стрелитѣ на маджаритѣ“

Императоръ Лъвъ Мѫдри въ военния си нарѫчникъ, намира за нуждно специално да изтъкне, че българитѣ и маджаритѣ полагатъ много старания да се упражняватъ въ стреляне отъ гърба на коня и когато ги преследватъ „извличатъ голѣма полза отъ лѫковетѣ си“. Последното съобщение свидетелствува, че тѣ стрелятъ отъ гърба на коня, обрѫщайки се назадъ. Ако знаемъ каква бързина, срѫчность и сила е била нуждна за употрѣба на такъвъ лѫкъ, какъвто, както ще видимъ понататъкъ, имали бъгаритѣ и маджаритѣ, ще разберемъ какъвъ ужасъ и трепетъ сѫ пръскали онѣзи, които отъ гърба на бѣгащия конь дори, обрѫщайки се назадъ, сѫ могли да „извличатъ полза отъ лѫковетѣ си“. Знаемъ, че византийцитѣ следъ много време и упражнения, ако искали да стрелятъ съ лѫкъ, трѣбвало да спиратъ на мѣсто конетѣ си.

Лѫка на старитѣ българи можемъ да реставрираме съ пълна сигурность. Именно съвременни извори и археологически сведения ясно показватъ, че нѣмало никаква разлика между военното изкуство, облѣкло, орѫжие, златарство и пр. на старитѣ българи и маджари. А пъкъ отъ многобройни маджарски извори можемъ да реставрираме лѫка на маджаритѣ.

По този въпросъ единъ унгарски ученъ, Ч. Шебещенъ[41] е написалъ две обстойни студии, отъ които знаемъ следното: срещу примитивното орѫжие, т. н. *простъ лѫкъ*, който се състои отъ една прѫчка, изкривена въ видъ на дѫга, на чиито два края била свързана опната струна-тетива, българитѣ и маджаритѣ притежавали т. н. *съставенъ* лѫкъ (обр. 39). Последниятъ представлява едно орѫжие, направено по много сложенъ начинъ. Съставниятъ лѫкъ има доста вариации, но между тѣхъ най-съвършенъ е този, които се нарича туркестански, тюркски или рефлексенъ лѫкъ. Такъвъ е билъ и лѫкътъ на българитѣ и маджаритѣ.

Такъвъ лѫкъ е съставенъ отъ повече части и представлява едно орѫжие, което се приготовлява съ много трудъ и съ невѣроятна срѫчность.

Срѣдната му часть е една тънка, плоска, дървена прѫчка, приготвена отъ твърдо и еластично дърво. Срѣдната часть на тази прѫчка е по-дебела и не е еластична, за да може рѫката по-добре да я хваща и да придържа при стрелба стрелата.

Тази прѫчка е увита съ дебелъ слой ремъчка, приготвена отъ шийнитѣ и джоланнитѣ жили на говедо, силно пресована къмъ дървената часть. Тѣзи грижливо пречистени, обезмаслени и омекчени жили, които се изсушвали, се втвърдявали въ една извѫредно силна и еластична маса, слепвайки се нераздѣлно съ дървото. Откъмъ вѫтрешната, падаща къмъ стрелеца страна на дървената прѫчка, долепвали съ рибенъ клей две дълги рогови пластинки. Повърхноститѣ, гдето се допира дървената прѫчка пластинкитѣ отъ рогъ на биволъ, говедо или коза сѫ нарѣзвали съ единъ специаленъ инструментъ, за да се долепятъ при залепването по-здраво.

Така съставения отъ три различни части лѫкъ увивали съ тънка кожа или съ брѣстова кора.

Приготвянето на такъвъ лѫкъ изисквало извънредно много търпение, знание и отлична срѫчность, и понѣкога върху единъ такъвъ лѫкъ работили дори до десеть години.

Калифорнийскиятъ Музей, като изучавалъ силата и пробивностьта на всички видове лѫкове, чрезъ дълги и точни опити дошълъ до заключение, че най-добриятъ лѫкъ измежду всички, билъ единъ съставенъ тюркски лѫкъ — значи такъвъ, какъвто имали българитѣ и маджаритѣ.

Отъ роговитѣ пластинки, намѣрени въ гробове, е ясно, че дължината на лѫка е била 1.20 — 1.30 м.

Лѫкътъ, когато не е въ употрѣба, стои всѣкога въ неопнато положение, иначе бърже би загубилъ еластичностьта и голѣмото напрежение на гъвкавостьта си. Лѫковетѣ на българитѣ и маджаритѣ, бидейки „рефлексни“, когато тетивата имъ бива откачвана, се извивали обратно, т. е. дѫгата въ почивно, неопнато състояние има точно обратна извивка, въ сравнение съ опнатото ѝ състояние (обр. 40).

Тетивата, която била отъ кожа, или отъ животински черва, била прикрепена на единия край на лѫка. На другия ѝ край имало примка, чрезъ която могла да се закачва на вдлъбнатината врѣзана въ роговата пластинка. Така съ закачване сѫ опъвани лѫковетѣ, които се виждатъ на образитѣ на сасанидскитѣ сѫдове.

Опъването на лѫка изисквало голѣма сила и срѫчность; това на силенъ лѫкъ изисквало дори усилията на трима души и можелъ да го направи човѣкъ въ стояще или колѣничещо положение.

Двѣтѣ нееластични уши на такъвъ лѫкъ служели за по-леко свиване на еластичнитѣ части и играели ролята на еднораменни лостове. При простия лѫкъ била нуждна 60 кгр. сила или тежесть, за да измѣсти на 70 см. опнатата тетива, а пъкъ за сѫщото у съставния лѫкъ е била нуждна само 20 кгр. сила или тежесть. Това значи, че маджаритѣ и българитѣ могли съ сѫщата сила да пустнатъ три пѫти по-вече стрели, отколкото тѣхнитѣ противници, притежаващи прости лѫкове.

Обаче, стрелбата съ подобенъ лѫкъ изисквала необикновена срѫчность.

Въ цѣлия изтокъ употрѣбявали т. н. „монголско обтѣгане“ на тетивата. Сигурно така ще сѫ стреляли и маджаритѣ и българитѣ. За това имало нужда не толкова отъ голѣма сила, колкото отъ необикновена срѫчность. Лѣвата рѫка държи лѫка, палецътъ на дѣсната рѫка лѣга върху вѫтрешната страна на тетивата и съ помощьта на показалеца и срѣдния пръстъ, допрѣни до нокъта на палеца, я теглятъ. Сѫщо и края на турената на струната стрела се държи съ показалеца и срѣдния пръстъ (обр. 41).

За лжка нѣма способъ за мѣрене, а трѣбва да се чувствува моментътъ, когато посоката на стрелата достига жгъла, отговарящъ на отдалечението на цельта и въ този моментъ трѣбва мигновено да бжде пустната стрелата.

Приготвянето на подобни лжкове за европейскитѣ войски било невъзможно. Да се снабдятъ съ тѣхъ отъ чужбина било изключено, понеже масова фабрикация не е могла да става — тукъ имаме работа съ производство на майстори съ многовѣковна традиция, — а отъ друга страна, лжкътъ е едно оржжие, което много се различава — съобразно силата на притежателя. Лжкътъ е едно индивидуално оржжие, т. е. той трѣбва да бжде приготвенъ съобразно силата на употрѣбяващия го и трѣбва да бжде много пжти изпробванъ. Така напр. Пс. Маврикий казва, че всѣки трѣбва да има лжкъ ненадвишаващъ силитѣ му, дори по-скоро по-лекъ[42].

Стрели

Върховетѣ на стрелитѣ, намѣрени въ мадарскитѣ гробове, завършватъ долу въ основата си съ дебелъ, кржгълъ пиронъ. Най-голѣмата ширина на листа обикновено е между 1.5 и 2.5 см. Цѣлиятъ върхъ на стрелата т. е. листата и пиронътъ заедно е 7—12 см. дълъгъ. Тежестьта му е 20-30 гр., дебелината — 3-4 мм.

Пиронътъ на стрелитѣ свързвали съ лико и вдѣвали съ камъшъ. И на изтокъ употрѣбявали камъшъ за стрела. Дължината на цѣлата стрела била 60-70 см. На долния край на стрелата прилепвали пера.

Върховетѣ на стрелитѣ останали отъ българитѣ[43]) напълно съответствуватъ на онѣзи на маджаритѣ (обр. 42-43). Особеностьта на много стрели, намѣрени въ Мадара, че има пръстенъ между листата и пирона, трѣбва да смѣтаме за по-късна придобивка, т. е. стрелитѣ отъ Мадара безъ пръстенъ и стрелитѣ отъ Плиска сж по-стари.

Между българскитѣ и маджарскитѣ стрели има специални ловджийски стрели както и други, които се свършватъ въ тржбичка.

Върховетѣ на стрелитѣ се различаватъ твърде чувствително по голѣмина и тежесть. Различната голѣмина и тежесть на стрелитѣ се обяснява съ това, че единъ и сжщъ човѣкъ не може да стреля ефикасно съ различно тежки стрели. Обаче, и това не е пълно обяснение. Приготвяне на съвсемъ еднакво тежки стрели е извънредно мжчна работа, а пъкъ съ върхове съ различна тежесть не може единъ и сжщъ човѣкъ да мѣри. Фактически, стрелецътъ носѣлъ съ себе си само нѣколко върхове, съ които той можелъ да мѣри, а другитѣ съ различна голѣмина употрѣбявалъ само въ началото на боя, когато пускали колкото може по-бърже много стрели съ цель само да причинятъ смутъ въ редоветѣ на неприятеля. А върховетѣ за мѣрене били изработени индивидуално, тѣ били изпробвани.

(За волжкитѣ българи четемъ, че приготвяли стрели отъ брѣстъ за износъ).

Калъфъ на лжкъ

Калъфътъ на лжка е една кожена чантичка съ форма на самия лжкъ. По фигуритѣ на турфанскитѣ фрески този калъфъ е отъ тигрова кожа, като косматата часть е навънъ (обр. 44).

Тулъ (колчанъ)

Колчана носѣли на дѣсната страна, закаченъ на колана съ два ремъка. Стрелитѣ стояли въ него така, че върховетѣ имъ били отгоре. Колчанътъ долу е по-широкъ, понеже стрелитѣ на края имали пера.

Въ маджарскитѣ гробове сѫ останали желѣзни части, отъ които може да се реставрира формата и голѣмината на колчана. Колчанътъ билъ 70—80 см. дългъ, а ширината му обикновено е 9—12 см. Той представлява дълга и плоска чанта. Едната страна, която падала до тѣлото, е плоска, или малко вдлъбната, а другата изпъкнала. Долниятъ му елиптиченъ край билъ заобиколенъ съ единъ желѣзенъ обрѫчъ, укрепенъ на дървено дъно; отъ този сбрѫчъ излизатъ тънки, желѣзни прѫчици, които били укрепени до странитѣ на колчана. Горниятъ край на колчана билъ както долниятъ, сѫщо укрепенъ съ желѣзенъ обрѫчъ, но тази часть била четириѫгълна. Отъ него сѫщо излизали надолу желѣзни прѫчици[44] (обр. 45).

Ако сравнимъ тѣзи данни съ рисункитѣ отъ територията, кѫдето билъ разпространенъ туркестанския лѫкъ, може да се реставрира маджарския, респ. българския колчанъ. Най-важнитѣ сѫ две уйгурски рисунки (обр. 46 — 47). Срв. още едно сасанидско блюдо, чийто конникъ е въ хубаво кроенъ кафтанъ (обр. 48), една сибирска скална рисунка (обр. 49) и една фреска отъ Срѣдна Азия (обр. 50).

Самиятъ колчанъ е билъ отъ кожа, а желѣзнитѣ му части служили за запазване на формата му и за украшение.

Отъ срѣдата на XIV в. въ миниатюрата на превода на Манасиевата хроника намираме единъ български (колчанъ (обр. 51).

Копие

Леката конница, каквато била българската и маджарската, щомъ е била въоржжена съ сабя, лжкъ и копие, отъ които най-важното е лжкътъ, държанъ въ ржце, трѣбва да е била въоржжена не съ дълго, а съ кжсо, метателно копие[45]. За това говори и следното:

Императоръ Лъвъ Мждри казва за българитѣ и маджаритѣ, че голѣма часть отъ тѣхъ носятъ два вида оржжие: закачено на рамото копие, а въ ржцетѣ си държатъ лжкъ и съобразно случая си служатъ съ едното или другото. Това закачено на рамото копие може да бжде само кжсо, метателно копие. Какво е било копието закачено на рамото на българскитѣ и маджарскитѣ конници, може да се види отъ едно художествено изображение на конникъ върху една кана на т. н. Атилово съкровище. Този конникъ държи въ лѣвата си ржка за косата единъ пленикъ, а съ дѣсната е хваналъ облегнатото върху дѣсното му рамо кжсо копие.

Сжщо така кжсо копие е изобразено и въ паметника на Крума, Мадарскиятъ конникъ. Върхътъ на изхвърленото кжсо копие е забитъ въ гърба на лъва, който отъ смъртния ударъ се е просналъ на дѣсната си страна и се бори вече съ смърьта, а краятъ на копието е при корема на коня.

Но ние намираме тукъ и единъ другъ и много характеренъ иваженъ предметъ въ форма на развѣти ленти. Като наблюдаваме копието на конника отъ Атиловото съкровище, забелязваме ясно, че надъ острието и тукъ има единъ предметъ, именно едно знаме (обр. 52). Сжщо знаменни копия виждаме въ втората каменна рисунка отъ Плиска, както и въ Преславската рисунка, следователно и въ всички нарисувани старобългарски копия. И така сигурно е, че превързаната плетеница надъ острието на копието на Мадарския конникъ представлява сжщо знаме (обр. 53). Още повече, както виждаме, този предметъ е плетенъ както опашката на коня въ релиефа, а пъкъ за знамето на българитѣ папа Николай I изрично казва, че като военно знаме носятъ конска опашка.

Копието на сроднитѣ народи било сѫщо кѫсо, метателно и то знаменно копие.

Така, за маджаритѣ всички извори (Герхардъ, Лиутпранъ) пишатъ, че имали кѫсо, метателно копие. За аваритѣ Пс. Маврикий казва, че византийцитѣ възприели отъ тѣхъ „кавалерийски копия, снабдени съ ремъкъ въ срѣдата — по аварска мостра съ знамена“. А императоръ Лъвъ прибавя: „малки, кавалерийски копия“. За печенезитѣ Гардизи пише: „Тѣ иматъ знаменни, ловджийски копия, които презъ време на война държатъ нагоре“.

Отъ тѣзи сведения ние можемъ да разберемъ, какъ сѫ носили тѣзи народи копията си. Конникътъ отъ Атиловото съкровище представя князъ, който тържествено се връща отъ война. Копието е облегнато на рамото му. Той нѣма лѫкъ при себе си, както нѣма и Мадарскиятъ конникъ. Но въ война кавалеристътъ, който Ималъ нужда, когато стреля съ лѫка си, отъ двете си рѫце, естествено, не е могълъ да държи копието си така. За това, тѣзи народи измислили да слагатъ ремъкъ въ срѣдата на копието и да го закачатъ за рамото си. Така, копието е висѣло подобно на пушката на днешния пехотинецъ. Долния му край съвременниятъ войникъ сигурно е прикрепвалъ къмъ колана си.

Знаменцата на копието служили за различаване частитѣ на войската — тѣ били разноцвѣтни и частитѣ се разпознавали по цвѣта на знамената. Както и по-горе видѣхме, военното знаме на прабългаритѣ било конска опашка, което е известно като знаме у нѣкои други сродни народи. При конската опашка били слагани цвѣтни панделки, за да може войникътъ да показва къмъ коя часть принадлежи.

Отъ Плиска имаме два много лошо запазени върха на копия. Горната часть на първия е по-дълъгъ — въ сегашното ѝ състояние 13 см., а долната часть — 9 см. Вториятъ, точно обратно, има по-кѫса горна часть — 9 см., а долната е 15.5 см. Първиятъ видъ стои близо до унгарския връхъ на копие отъ Надь Халасъ, чиято горна часть е 10.6 см., а долната 9.2 см. Срв. още копието на Преславската рисунка (обр. 55).

Сабя

Сабята е най-типичното оржжие на сроднитѣ съ прабългаритѣ народи, като оржжие, което за лека конница е по-ефикасно, отколкото меча.

Отъ прабългаритѣ сж останали до днесъ само два фрагмента отъ саби —отъ разкопкитѣ въ Плиска — за жалость незначителни остатъци. Но саби ще се намѣрятъ сигурно въ по-нататъшни разкопки, когато ще се откриятъ гробници отъ прабългаритѣ.

Но все пакъ, може да опредѣлимъ съ положителность формата на прабългарската сабя, защото отъ всички извори е ясно, че оржжието на прабългаритѣ и маджаритѣ било еднакво, а пъкъ отъ староунгарски гробове сж известни много саби.

Маджарската сабя е известна отъ находкитѣ (обр. 56—57). Тя представлява най-развитата степень на сабята. Най-характерното въ нея е, че докато дръжката на аварската сабя — позната сжщо отъ находкитѣ въ Унгария — е права, въ продължение на самия ножъ, тая на маджарската сабя се превива подъ жгълъ около 30° къмъ острието на ножа (обр. 58). Тази изкривеность дава по-голѣма сила на удара. Подобни саби сж намѣрени въ голѣмъ брой и въ Русия (обр. 59). — произхождащи отъ маджари и отъ сродни народи.

Последната трета на ножа у повечето маджарски саби е изострена и отъ дветѣ страни, т. е. тази сабя е удобна и за мушкане.

Цѣлата сабя е около 90—105 см. дълга и 5—5.5 см. широка. Тя е много малко изкривена. Острието е точено отъ дветѣ страни. Нѣкои отъ сабитѣ иматъ елманъ, т. е. разширение на гърба на ножа, който служи за запазване силата на удара.

За ножницата и начина на закачването до колана ни дава идея т. н. сабя на Карла Велики и сабитѣ на нѣкои каменни баби.

Най-хубавиятъ екземпляръ отъ маджарскитѣ саби се намира въ съкровището на Виенския дворъ, т. н. сабя на Карла Велики (обр. 60). Тя е несъмнено маджарска сабя, приготвена презъ IX вѣкъ и била притежание на нѣкой князъ и представлява най-хубавото творение на художествената индустрия на тази епоха.

Формата на унгарската сабя показва, че тя е най-развита между всички други саби, защото силата на удара й е по-голѣма и сѫщо тя по-лесно се изтръгва следъ съсичане, отколкото всички други видове саби.

Всичко това показва, че сабята на старитѣ маджари и българи е била едно усъвършенствувано орѫжие.

Старитѣ българи и маджари имали и мечове.

За мечъ (палешъ) говори въ 67-й отговоръ папа Николай II, споредъ който българитѣ имали обичай да даватъ клетва върху мечъ — сѫщиятъ обичай сѫществувалъ и у аваритѣ.

Азъ публикувахъ два бронзови края на ножница на мечъ, единиятъ отъ мадарскитѣ разкопки, а другиятъ отъ Пловдивския музей, донесенъ отъ околностьта на Чирпанъ [47]).

Тѣзи предмети иматъ свои паралели въ Унгария, както и въ Волжката и Днепърска области въ Русия (обр. 61), както и въ източна Прусия, Полша и Летония. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ запазени съ самия мечъ. Запазенитѣ сѫ *нормански мечове* (обр. 62).

Нормански мечове сѫ намѣрени въ Унгария въ голѣмъ брой. Една часть отъ тѣхъ е донесена отъ маджаритѣ откъмъ изтокъ, а другата часть е внесена. Най-много отъ тѣхъ произхождатъ отъ норманитѣ, живѣли въ Русия.

Но маджаритѣ били лека конница и употрѣбявали първоначално сабята, следователно голѣмиятъ брой отъ норманскитѣ мечове, произхождащи отъ маджаритѣ показва, че норманитѣ имали голѣмо влияние върху тѣхъ.

Тукъ ще спомена едно сведение на рускитѣ лѣтописи, което ще покаже какъ стигнали мечове до тѣзи народи: хазаритѣ поискали отъ Киевъ като данъкъ саби, а получили мечове [48]).

Норманскитѣ мечове отъ Мадара и Чирпанъ може да сѫ попаднали по търговски пѫть, но въ всѣки случай показватъ, че норманитѣ и тукъ сѫ указали известно влияние презъ X в. Но възможно е сѫщо тѣзи нормански мечове да сѫ просто остатъци отъ Свѣтославовата руска войска. Прочее, тукъ се касае само за изключение.

* * *

Броня

Императорътъ Лъвъ ни съобщава, че българитѣ и маджаритѣ носятъ брони и че преднитѣ части на конетѣ на знатнитѣ сѫ сѫщо облѣчени съ желѣзо или плъсть Сѫщо и отъ арабскитѣ писатели узнаваме, че прабългаритѣ (волжкитѣ) и маджаритѣ иматъ броня.

Но като се знае, че прабългаритѣ и маджаритѣ имали първоначално само лека конница, трѣбва да смѣтаме, че бронята имъ е била отъ твърда кожа или плъсть.

За сроднитѣ народи се знае сѫщото. Именно за орѫжията на хунитѣ китайскитѣ извори казватъ сѫщото, което намираме у императоръ Лъвъ за българитѣ и маджаритѣ: „силата на хунскитѣ борци е срѫчностьта въ работата съ лѫкъ. . . Тѣ всички сѫ бронирани конници“ „Дългитѣ (далекобойнитѣ) имъ орѫжия сѫ лѫкътъ и стрелитѣ, а кѫситѣ — палеши и копия“. Но бронитѣ на хунитѣ може да бѫдатъ само отъ кожа, именно и въ релиефитѣ нѣма следа отъ тежка броня.

За сѫщото говори и фактътъ, че въ гробоветѣ на тѣзи народи се намиратъ много малко следи отъ желѣзни брони, което показва, че само най-знатнитѣ хора сѫ имали такива.

Интересно е, че Пс. Маврикий препорѫчва крѫгла броня за шия, по аварски образецъ, отвѫтре и отвънъ обшита съ лененъ платъ. Сѫщо по аварски начинъ трѣбвало да покриватъ шиитѣ на конетѣ съ желѣзо или плъсть, поне на офицерскитѣ коне и на онѣзи войници, които презъ време на сражението сѫ въ първитѣ редици. Това значи, че шиитѣ на конетѣ на обикновенитѣ войници сѫ били сигурно покрити съ плъсть. А пъкъ у императоръ Лъвъ четемъ, че които нѣматъ желѣзна плетена броня за шията, облѣчена отвѫтре съ вълненъ, а отвънъ съ лененъ платъ, да носятъ покривала за гърдитѣ отъ двойна плъсть, вмѣсто желѣзна броня.

Ние, прочее, трѣбва да смѣтаме, че аваритѣ имали една броня, която пазѣла само шията и гърдитѣ. Това възприели византийцитѣ. Знатнитѣ имали броня отъ желѣзо, а войницитѣ — отъ двойна плъсть.

Отъ гореизложеното ще разберемъ косвено и това, че сроднитѣ на прабългаритѣ народи имали единъ видъ броня, която запазвала само гърдитѣ и шията и била обикновено отъ двойна плъсть. Тя действително не е била тежка и не е прѣчила на стрелеца за свободата на движенията му. Но сжщо такава малка броня, покриваща само гърдитѣ, само че отъ желѣзо, носѣли и знатнитѣ. За това ни дава ясно свидетелство преславската каменна рисунка, чийто квадрати, покриващи гърдитѣ на конника, трѣбва да се смѣтатъ за желѣзни пластинки отъ броня. За да приемемъ това, достатъчно е да покажемъ нѣкои паралели отъ срѣдноазиатскитѣ фрески.

И така, трѣбва да приемемъ, че прабългаритѣ и маджаритѣ покривали шията и гърдитѣ на войницитѣ, както и на конетѣ си съ плъсть или твърда кожа, а на знатнитѣ — съ желѣзо.

Прабългарската и старомаджарската войски сж били изключително лека конница. Обаче, поради постояннитѣ войни съ народитѣ, които притежавали и тежка конница, скоро трѣбвало да приематъ отчасти и въоржжението на тежката конница: ризница, шлемъ и дълги копия.

За факта, че една часть на българската войска въ IX в. била вече облѣчена съ желѣзни брони и шлемъ, свидетелствуватъ два надписа отъ прабългарско време, отъ които научаваме за количеството на бронитѣ и шлемоветѣ, съ които сж разполагали поменатитѣ въ надписитѣ офицери за частитѣ си. Невъзможно е въ тѣхъ да става дума за другъ видъ броня, освенъ за желѣзна, тъй като тази отъ плъсть сигурно ще да е представлявала частна собственость. Освенъ това и споменуването на шлемове показва, че се касае поне за полутежко въоржженъ конникъ.

Имаме едно сведение, споредъ което Крумъ изпраща въ 813 г. 30,000 войска, „цѣла въ желѣзо“. Като вземемъ предвидъ, че 30,000 войска по това време е много голѣма и е изключено толкова голѣма армия да е превърната въ тежка конница, трѣбва да приемемъ това известие на „неизвестния авторъ“ за преувеличено. Действително, за този авторъ знаемъ, че той не веднажъ преувеличава българскитѣ действия, като говори все съ умраза за императоръ Львъ, като за иконоборецъ и хвали българитѣ за смѣтка на императора.

Сигурно е, обаче, че презъ симеоново време тежката конница вече ще да е представлявала много важна часть отъ българската войска. Така напр. при срещата на царь Симеонъ съ императоръ Романъ при стенитѣ на Цариградъ, голѣмата свита на царя била облѣчена въ желѣзна броня.

Така, ние виждаме конника на преславската рисунка (обр. 63), освенъ съ броня, но и съ шлемъ. Но той носи и възприетото вече отъ неприятелитѣ дълго копие.

Арканъ (ласо)

За аркана, като оржжие, ние имаме данни, отнасящи се за хунитѣ. Но имаме едно сведение и за прабългаритѣ, живущи между Донъ и Днепъръ. Въ 537 г. двама български пълководци нахлуватъ въ балканскитѣ провинции и ограбватъ Скития, Мизия и Тракия, но византийцитѣ разбиватъ българитѣ. После последнитѣ се срѣщатъ съ друга група българи, които ги обръщатъ въ бѣгъ. Преследващитѣ българи хвърлили арканъ върху тримата бѣгащи полководци. Единиятъ отъ тѣхъ успѣлъ да разрѣже вжжето съ меча си и да се спаси, докато другитѣ двама били свалени отъ конетѣ и пленени.

За употрѣбата на арканъ говори и първата каменна рисунка отъ Плиска [50]).

КОНЕ
И
КОНСКО СНАРЯЖЕНИЕ

Конетѣ[51] на старобългарската войска

Както знаемъ, старобългарската и маджарската войски били кавалерия. До каква степень били тѣ конници, ще разберемъ отъ императоръ Лъвъ, който казва следното:

„Въ време на бой най-много имъ вреди нареденъ пехотенъ строй, който е много неприятенъ за тѣхъ, понеже тѣ сѫ конници, които не слизатъ отъ коня. Не сѫ силни, ако сѫ спешени, понеже сѫ пораснали на коне“.

Отъ това, което знаемъ за военното дѣло на българитѣ и маджаритѣ, естествено е, че тѣ трѣбвало всѣкога да разчитатъ на бързитѣ си и леки коне. За тѣхъ, прочее, е билъ отъ голѣмо значение конниятъ наличенъ състивъ: да поддържатъ една порода коне, която, както и самитѣ тѣ, да бѫде издържлива, свикнала на жега, студъ и изпитания. По императоръ Лъвъ:

„До деня на войната, тѣ сѫ разпръснати въ племена и родове и постоянно си пасятъ конетѣ, зиме и лѣте. По време пъкъ на война вэематъ нуждннитѣ коне и турени въ букаи ги пазятъ близу до маджарскитѣ шатри до времето на строяването“.

Конетѣ си прочее, пасѣли зиме и лѣте. Такова „пустинно пастирство“ има и сега, напр., въ унгарскитѣ пусти. Животнитѣ зиме и лѣте свикватъ съ природнитѣ стихии; отъ тѣзи коне ставатъ и сега най-добритѣ кавалерийски коне, които не искатъ много пазене, могатъ да издържатъ на всѣкакъвъ климатъ презъ всѣко време и се задоволяватъ съ най-скромна храна.

Много важно е било военнитѣ коне да живѣятъ свободно, да бѫдатъ винаги жилави, подвижни, неизмѫчени отъ работа, но силни, като живѣятъ свободенъ, пустиненъ животъ; въобще, да се подържа тази силна и издържлива порода. Действително, ние имаме едно сведение и за това, колко строго сѫ били пазени военнитѣ коне, за да бѫдатъ употрѣбявани изключително за военни цели. У Пс. Масауди четемъ:

„Конетѣ, съ които си служатъ въ време на война, свободно си пасатъ постоянно по полянитѣ и никой не може да ги язди, освенъ въ време на война. Ако уловятъ нѣкого, че ги язди извънъ това време, убиватъ го.“

За военната подготовка на прабългарския и маджарски стрелецъ, както и за успѣха съ подобна тактика, е имало нужда отъ хора, които да не живѣятъ въ удобства, а въ постоянни упражнения и постоянна борба съ природата. Както днесъ синоветѣ на пустата, така и тѣ сѫ били научени да търпятъ студове и жега, пека на слънцето и леденитѣ бури на зимата. Само съ такива хора Чингисхановата войска е могла да покори всичко отъ Жълтото до Адриатическо морета. Той ималъ една войска отъ хора, които еднакво могли да понасятъ студоветѣ на северния Сибиръ и жегитѣ на Индия и винаги сѫ били победители. Студъ, жега и изнемогвания не сѫ могли да ги надвиятъ. Само такива хора иматъ мускули, годни да употрѣбяватъ лѫкъ, като смъртоносно орѫжие, обръщайки се назадъ отъ бѣгащия конь. Тѣ сѫ имали нужда отъ коне сѫщо така подвижни, издържливи, свикнали на всичко, живущи свободно, пасейки по поляни зиме и лѣте и неупотрѣбявани никога за друго, освенъ за военни цели.

За конетѣ на прабългаритѣ знаемъ отъ резултатитѣ на най-новитѣ разкопки: презъ 1934 г. въ една могила при крепостьта на Плиска намѣрихъ въ единъ прабългарски гробъ цѣлъ скелетъ на единъ конь, само главата му бѣ разрушена — сигурно е билъ убитъ отъ ударъ въ главата. Въ сѫщото време, въ другъ прабългарски гробъ при Мадара, В. Миковъ намѣри части отъ конски скелетъ.

Възъ основа на остеоложки изследвания, правени върху конски костенъ материалъ отъ разкопкитѣ въ Мадара и Плиска, Р. Поповъ прави следнитѣ заключнния:

1) Както въ Мадара, така и въ Плиска е имало две конски раси съ леко тѣлосложение, лекоподвижни: една по-дребна (equus caballus minor) и втора по едра (equus caballus maior).

2) По раса българскитѣ коне отъ Мадара и Плиска напълно съответствуватъ на староунгарскитѣ раси отъ IX — X в.[1]

За да употрѣбяватъ такива коне, успѣшно да стрелятъ възседнали на тѣхъ въ бѣгъ, та дори обърнати назадъ (т. е. тѣ били толкова добри ездачи, че могли успѣшно да стрелятъ отъ бѣгащия конь), затова, освенъ сила и упражнения на езда, е трѣбвало и превъзходно снаряжение.

Стреме

Евразиатскитѣ конни пастири донесоха въ запада употрѣбата на стремето. Стремената на скититѣ били още отъ кожа, онѣзи на прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи вече отъ желѣзо.

Известно е, че познанието на стремето е най-сѫщественото въ конното изкуство.

Употрѣбяването на стремето е докарало превратъ въ европейската конница, защото когато желѣзното стреме не е било известно, конницата е била незначителна часть отъ войската. Тя била негодна да разрешава такива задачи, каквито се слагали предъ прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи. Европейскитѣ народи сѫ възприели отъ тѣзи народи желѣзното стреме чрезъ Византия, въ VII вѣкъ.

Стремена въ Унгария сѫ намѣрени въ голѣмо количество въ хунски, аварски и маджарски гробове.

Отъ прабългаритѣ имаме само два екземпляра. Единиятъ, намѣренъ въ Преславъ, е аварски, а другиятъ отъ Мадара (обр. 64) е маджарски типъ. Вѣроятно, последниятъ е отъ по-късно време, XII. в. Фактътъ, че въ България се намиратъ въ толкова малко количество, се обяснява съ това, че сѫ правени малко системни разкопки и сѫ открити само два прабългарски гроба. Съ това се обяснява и фактътъ, че саби и други орѫжия не сѫ намѣрени досега.

Юзди

Отъ намѣренитѣ въ Мадара части отъ юзди може да се възстанови българската юзда. Срв. като паралелъ маджарскитѣ юзди (отъ Плиска има само две странични прѫчки (обр. 65).

Седло

Само Преславската рисунка запазва следи отъ седло. Седлото на българитѣ е било вѣроятно такова, каквото употрѣбявали по-късно и маджаритѣ. Тѣ сѫ много удобни дървени седла (обличани въ кожа), които били възприети за леката конница и отъ други народи и сѫ известни подъ името „маджарско седло“ (обр. 66—67).

Подкова

Въ Мадарскитѣ разкопки намѣрихме три типа подкови: първиятъ типъ съ 10.8 см. ширина, вториятъ съ 10.5 см., а третиятъ съ 11.8 см. ширина; дължината и на тритѣ е еднаква — 12 см. Единъ фрагментъ е намѣренъ въ Плиска отъ четвърти типъ.

Значението на тѣзи находки е много голѣмо. Именно сведения за подкови нѣмаме у римлянитѣ и византийцитѣ. Споредъ моето знание, за пръвъ пѫть ги споменува императоръ Лъвъ, като въ своя воененъ наръчникъ пише, че на седлото на византийския конникъ трѣбва да виси желѣзно стреме и торба, въ която да се намиратъ подкови и храна за три-четири дни. Като не намираме подкови не само у европейскитѣ народи, но и въ хунскитѣ и аварскитѣ гробове, възъ основа на горепоменатитѣ български находки трѣбва да приемемъ, че подковата за пръвъ пѫть употрѣбяватъ прабългаритѣ въ Европа и отъ тѣхъ я възприели византийцитѣ.

Въ Унгария отъ по-ранншно време имаме подкови само отъ две мѣста, но споредъ Хампелъ не е изключено тѣ случайно да сж попаднали отъ по късно време между старитѣ находки. Тѣ сж вѣроятно староунгарски подкови, подобни на прабългарскитѣ (обр. 68).

Бичъ

Вмѣсто шпори прабългаритѣ употрѣбявали камшикъ — бичъ. Така, за Тервелъ четемъ: „бичътъ му, който е употрѣбявалъ за езда“. Сжщо и при старитѣ маджари на два пжти четемъ за бичъ.

Образцитѣ

Обр. 1 *Абоба—Плиска.* Альбомъ LXIV, 16
„ 2 „ „ „ LV, 1-a
„ 4 „ „ „ LV, 2-a
„ 6 Фотография на Юрданъ Господиновъ
„ 11 *Ivanov Jordan.* Le costume des anciens Bulgares. Recueil Uspenskij, 1930, т. XLVII.
„ 12 П. т., т. XLVIII
„ 15—16 Magyar müvelödéstörténet. I, 336—337
„ 17 *Posta Béla,* Régészeti tanulmányok az orosz földön. Budapest, 1905. Обр. 62.
„ 18 *Le Coq,* Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens, Berlin 1925, 4^5.
„ 23 *Le Coq,* п. т. 46.
„ 24—25 *Фехеръ Геза,* Ролята и културата на прабългаритѣ. Обр. 49 и 54.
„ 39 Срв. *Cs. Sebestyén Károly,* Rejtélyes csontok népvándorlàskori sirokban, Szeged, 1931. 22.
„ 40 *Cs. Sebestyén Károly,* A magyarok ijja és nyila. 18.
„ 41 П. т. 26.
„ 44 *Le Coq,* п. т. 47.
„ 45 Sebestyén, п. т. 56.
„ 46 *Le Coq,* п. т. 67.
„ 47 *Le Coq,* п. т. 66.
„ 48 *Filov B.,* Les miniatures de la chronique de Manassés, Sofia, 1927, pl. XXXV.
„ 51 *Le Coq,* п. т. 48.
„ 54 *Абоба-Плиска,* Альбомъ, LXIII, 3.
„ 56 *Tóth Zoltán.* Attila's Schwert. Budapest, 1930. 18.
„ 57 *Fettich Nàndor.* A honfoglalò magyarok fémmüvessège. AH XXI. t. LXVIII.
„ 58 Arch. Hung. XVI, 5.
„ 59 *Tóth Z.,* п. т. 29, 32.
„ 60 *Tóth Z.,* п. т. 4—5.
„ 61 *Fehér Géza,* Les monuments 73—74. Paulsen Peter, Wikingerfunde aus Ungarn. AH. XII, t. XII, 2.
„ 62 *Hampel J.,* Ujabb tanulmányok. T. 83.
„ 63 *Le Coq,* п. т. 54, 55, 57.
„ 64 *Fehér Géza,* Les monuments etc. 76—77.
„ 67 *Le Coq,* п. т. 67.

Реставрациитѣ

Обр. 69 — 70.

Реставрация на калпакъ възъ основа на калпацитѣ въ каменнитѣ рисунки отъ Плиска (свр. обр. 2—5 и 27) и въ миниатюрата на имп. Василий II (обр. 10, 14) и калпацитѣ на маджари, свр. калпака на единъ маджаринъ въ унгарската „Цвѣтна хроника“ (обр. 28).

Обр. 71.

За калпака вижъ казанитѣ при обр. 69—70. Дълго палто, стигащо до подъ колѣнетѣ, горе отворено, а долу широка пола. Срв. палтото на ханъ Омуртагъ въ Скилицовата хроника (обр. 12—13), палтото на маджаритѣ въ релиефитѣ отъ XII — XIII в. (обр. 15 — 16) срв. и обр. 37. За „цепната пола“ свр. палтото на Крумовия войникъ (обр. 10, 14). За закопчававане съ брандебургъ (пасманъ) свр. Крумовия войникъ, Омуртагъ и пр. За нарамника срв. каменнитѣ баби. Омуртагъ въ Скилицовата хроника и псалтира на императоръ Василий II отъ Венеция (срв. обр. 19).

За сабята срв. обр. 56—60 и 17, 37.

Обр. 72

Реставрация на образа на ханъ Омуртагъ въ Мадридския ръкописъ на Скилицовата хроника срв. обр. 12, 13. също и бележкитѣ, дадени къмъ обр. 71.

Обр. 73.

Както обр. 71, само че палтото е отворено чакъ до долу, както: мъжката статуя отъ с. Ендже срв. и другитѣ каменни баби напр. обр. 17, 31. Срв. и обр. 23.

Обр. 74, 75, 76.

Както обр. 71 и 73, само че пехотинско палто, стигащо надъ колѣнетѣ, каквото носи Крумовиятъ войникъ (обр. 10, 14).

Обр. 77.

Ямурлукъ.

Обр. 78.

Реставарация на Преславскатата каменна рисунка, обр. 6 срв. обр. 20.

Обр. 81 = 82.

За конскитѣ украшения в. обр. 6.

БЕЛЕЖКИ

1. *Фехеръ Геза*: Ролята и културата на прабългаритѣ, София, 1940; *Сжщиятъ*: Военното дѣло на прабългаритѣ, София, 1938 г.

2. *Gróf Zichy István:* A magyarság östörténete és müveltsége a honfoglalásig (=Старата история и културата на маджаритѣ до завземането на сегашното отечество) Budapest, 1923, 53. Ср. *Фехеръ Геза,* Културата на прабългаритѣ, София 1929, стр. 73—74.

3. *Constantinus Porph.* De cerimoniis aulae byzantinae. Ed. Bonn. I. pp. 768, 772.

4. *Theoph. Cont.* Ed. Bonn. p. 412.

5. *Leo Diaconus*, Hist. Ed. Bonn. p. 62. В. за даннитѣ *Ivanov Jordan:* Le costume des anciens Bulgares. Recueil Uspenskij. II. 325—333.

6. *Фехеръ Геза*: Ролята и културата на прабългаритѣ 151.

7. Абоба — Плиска, Альбомъ. T. LV, 1 б.

8. п. т.

9. *Фехеръ Геза*: Ролята и културата на прабългаритѣ 69—105.

10. A. magyar honfoglalás kútföi (=Изворитѣ отъ времето на завземането на сегашното унгарско отечество. Обозначено по-нататъкъ съ МНК) Budapest, 1900, 239.

11. *Leonis imperatoris Tactica*. Ed. R. Vàri. Budapestini, 1917—1922. I. p. 106.

12. Ed. Vàri I. p. 106.

13. *Suidae* Lexicon. Ed. Bernhardy. 1853. I. p 1016—18.

14. *Const. Porph.* de adm. imp. ed. Bonn. p. 166—167.

15. Magyar müvelödéstörténet. I. 336—337.

16. За скарамангионъ срв. *Kondakov,* Byzantion I, 7 и *Кацаровъ Г.* Скалниятъ релиефъ при Мадара. Мадарскиятъ конникъ, София 1925, 34.

17. *Zichy* п. т. 55.

18. *WylieA.* J. A. V, 80. Срв. *Zichy* п. т. 55.

19. *Thomsen W.,* Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. MSFOu V. 58. Срв *Zichy* п. т. 55.

20. *Златарски В.*, Извѣстието на Ибрахимъ-Ибн-Якуба за българитѣ отъ 965 год. сп. БАН XXII. 68, 76.

21. *Zichy* п. т. 54.

22. *Дечевъ Д.*, Отговоритѣ на папа Николай I по допитванията на българитѣ. II изд. София 1940, 86—87.

23. Ср. *Ivanov Jordan*, п. т. 331—332.

24. *Zichy* п. т. 54.

25. *Дечевъ* п. т. 95.

26. Въ унгарски гробове, срв. МНК 608, 704, 716, 746.

27. *Theoph*. ed. de Boor, I p. 497.

28. п. т. 1017.

29. МНК 172·

30. *Liudprandi,* Relatio de legat. Const. ed. Dümmler, 145.

31. *Дечевъ* п. т. 83.

32. *Владимирцовъ Б*, Чингис-ханъ. Берлинъ—Петербургъ—Москва, 1922, 89.

33. п. т. 37.

34. *Ivanov Jordan* п. т. 332.

35. *Геза Фехеръ*. Връзката на прабългаритѣ и на маджаритѣ съ Иранъ, Родина III, 3 (1941) 89 и сл.

36. *Ligeti Lajos*, Az ismeretlen belsö Azsia. (Неизвестната вѫтрешна Азия) Budapest 1940. 37—38.

37. В. за покривалото на глава, *Fehér Géza*. Les monuments de la culture protobulgare. AH VII, Budapest 1931, 87 и сл и Военното дѣло на прабългаритѣ 65 и сл.

38. В., за фризурата *Фехеръ Геза* Изв. Етн. Муз. VI (1926) 93—97, Fehér Géza, Les monuments etc. 96—100.

39. Ed. *Vári* p. 101.

40. *Ашмаринъ*, Болгары и чуваши. Казань, 1902, 25.

41. *Cs. Sebestyén K.*, A magyarok ijja és nyila Szeged, 1933.

42. Ed. *Vári* I. p. 99—100.

43. *Поповъ Рафаилъ* въ Сборникъ Мадара Т. II. София, 1936, 63—64; Абоба—Плиска, Альбомъ LXII.

44 *Cs. Sebestyén* п. т. 42—58.

45. Срв. за копие *Фехеръ Геза*, Военното дѣло 47—50.

46. Срв. *Zakharow* und *Arendt,* Studia Levedica. An. XVI, 48 и сл. *Tóth Zoltán*, Attilas Schwert. Wien—Budapest, 1930.

47. *Fehér Géza*, Les monuments de la culture protobulgare. 73—74.

48. Срв *Paulsen P*. Wikingerfunde aus Ungarn. A H XII. Budapest 1933, 35 и сл. *Fettich Nándor*, A honfoglaló magyarsàg fémmüvessége (= Златарството на старитѣ унгарци) A H XXI (1935) 52 и сл.

49. *Фехеръ Геза*, Военно дѣло 50—53,

50. п. т. 53—54.

51. За конетѣ и конско снаряжение, п. т. 72 и сл.

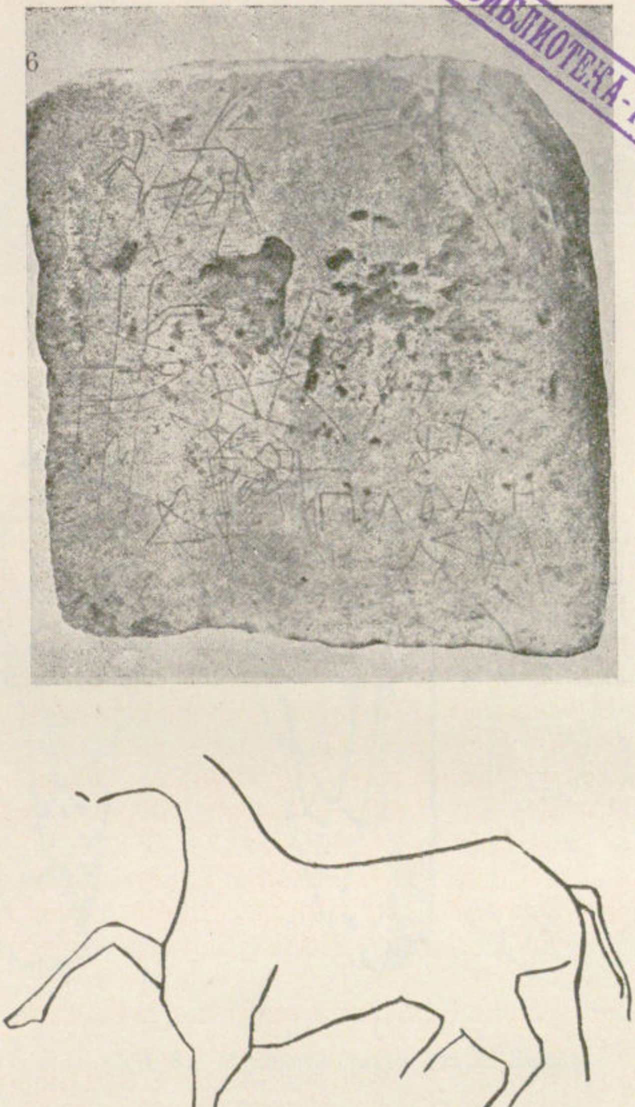

Обр. 1. Каменна рисунка отъ Плиска

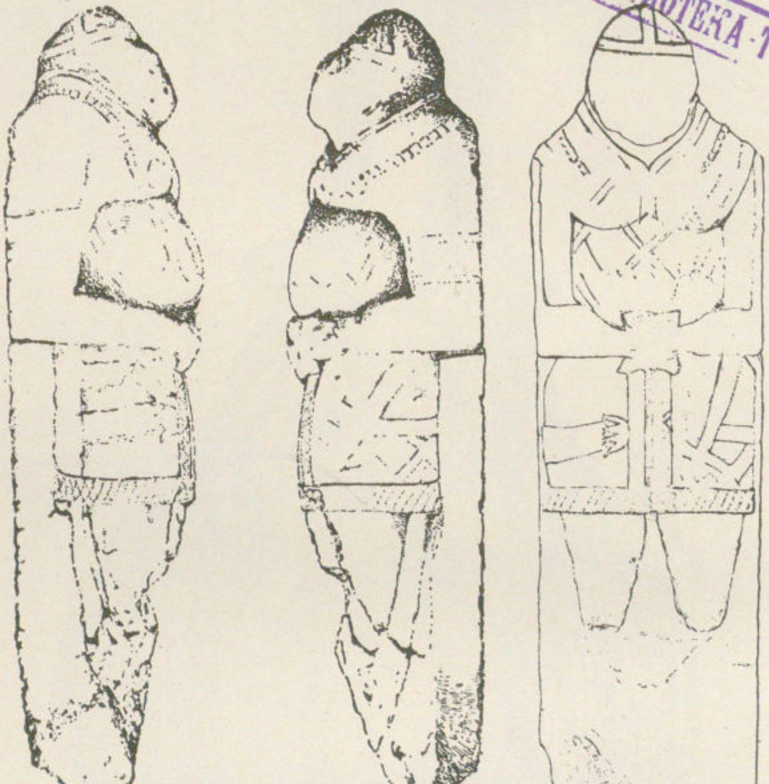

Обр. 8. Мѫжката статуя отъ с. Ендже

Г. Фехеръ—Д. Вичевъ

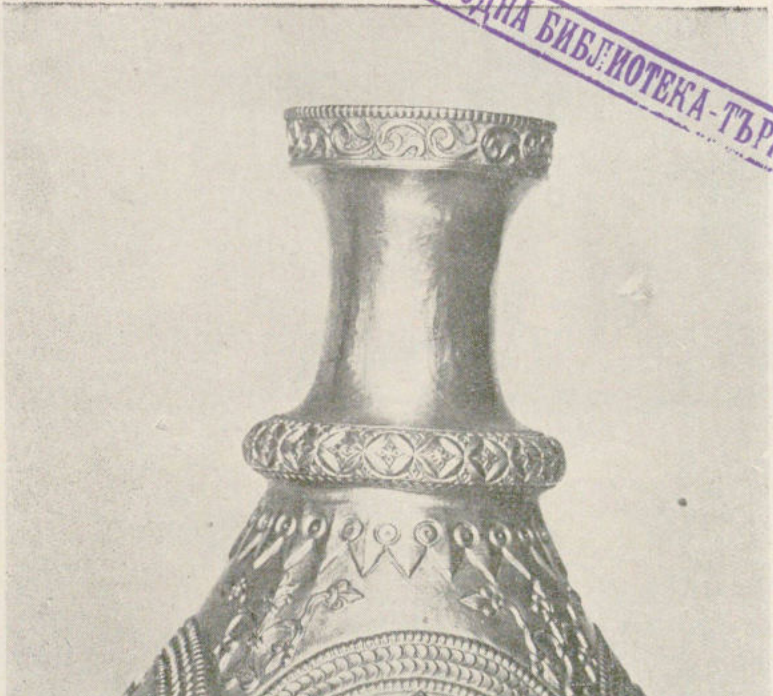

Обр. 9. Прабългаринъ — отъ т. н. Атилово съкровище

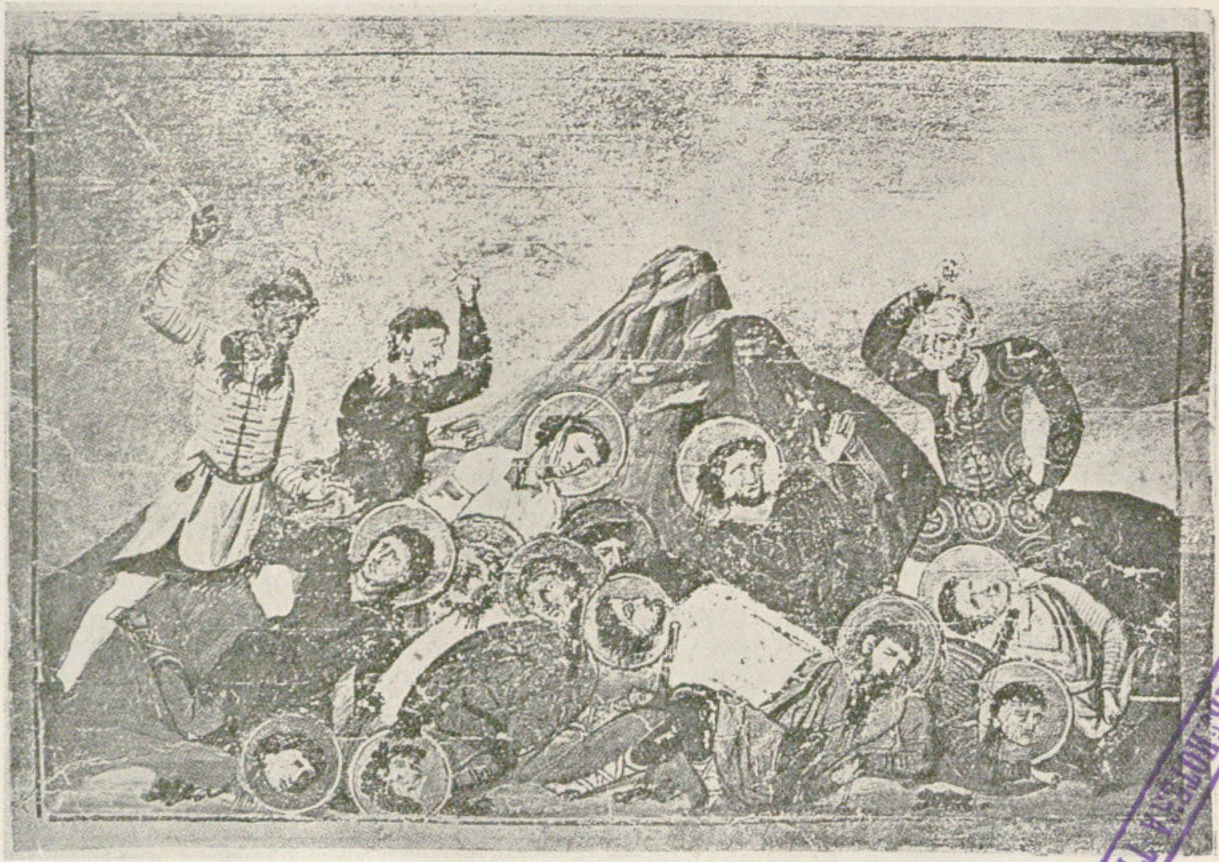

Обр. 10. Миниатюра отъ Менологията на имп. Василий II

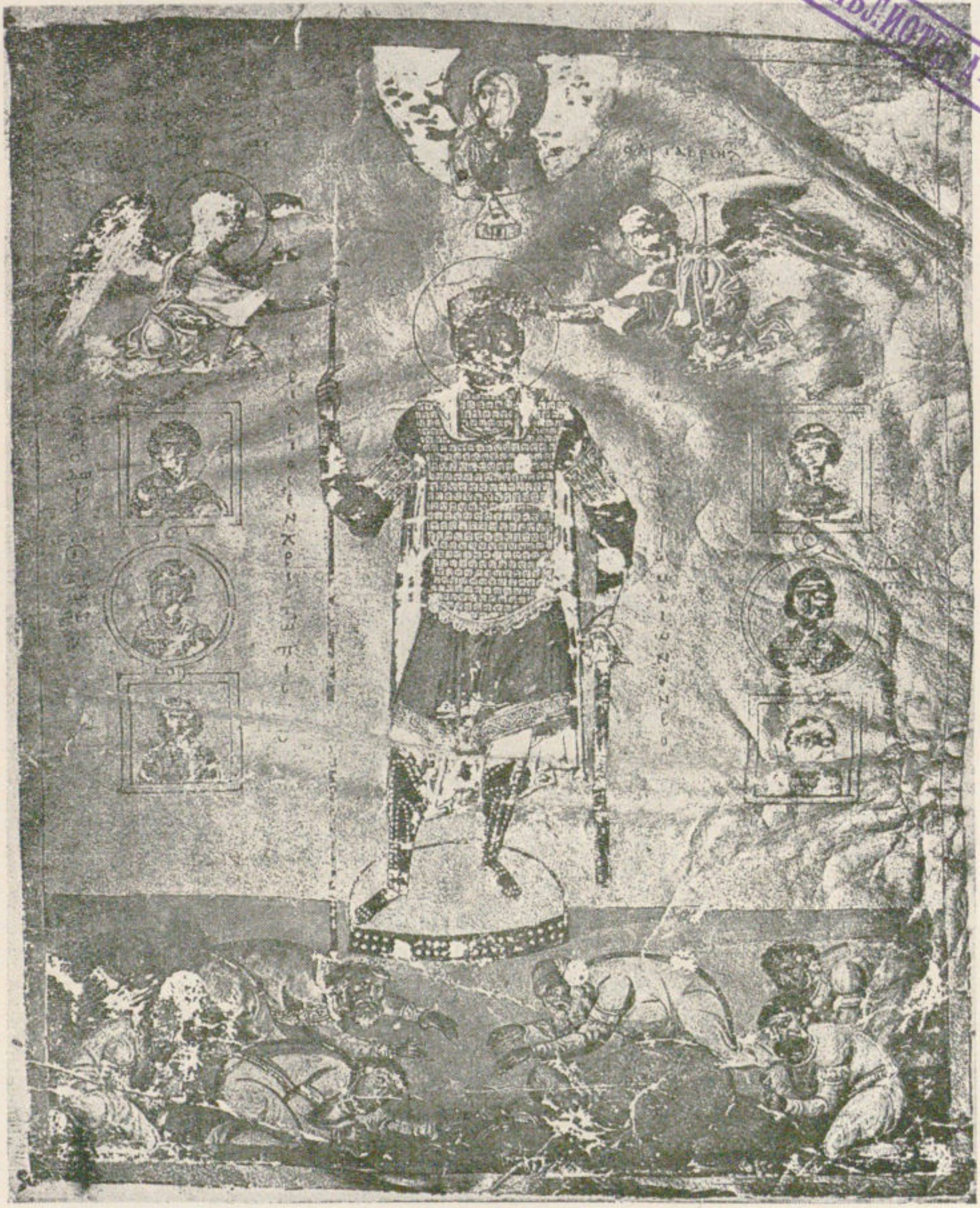

Обр. 11. Миниатюра отъ псалтира на имп. Василий II

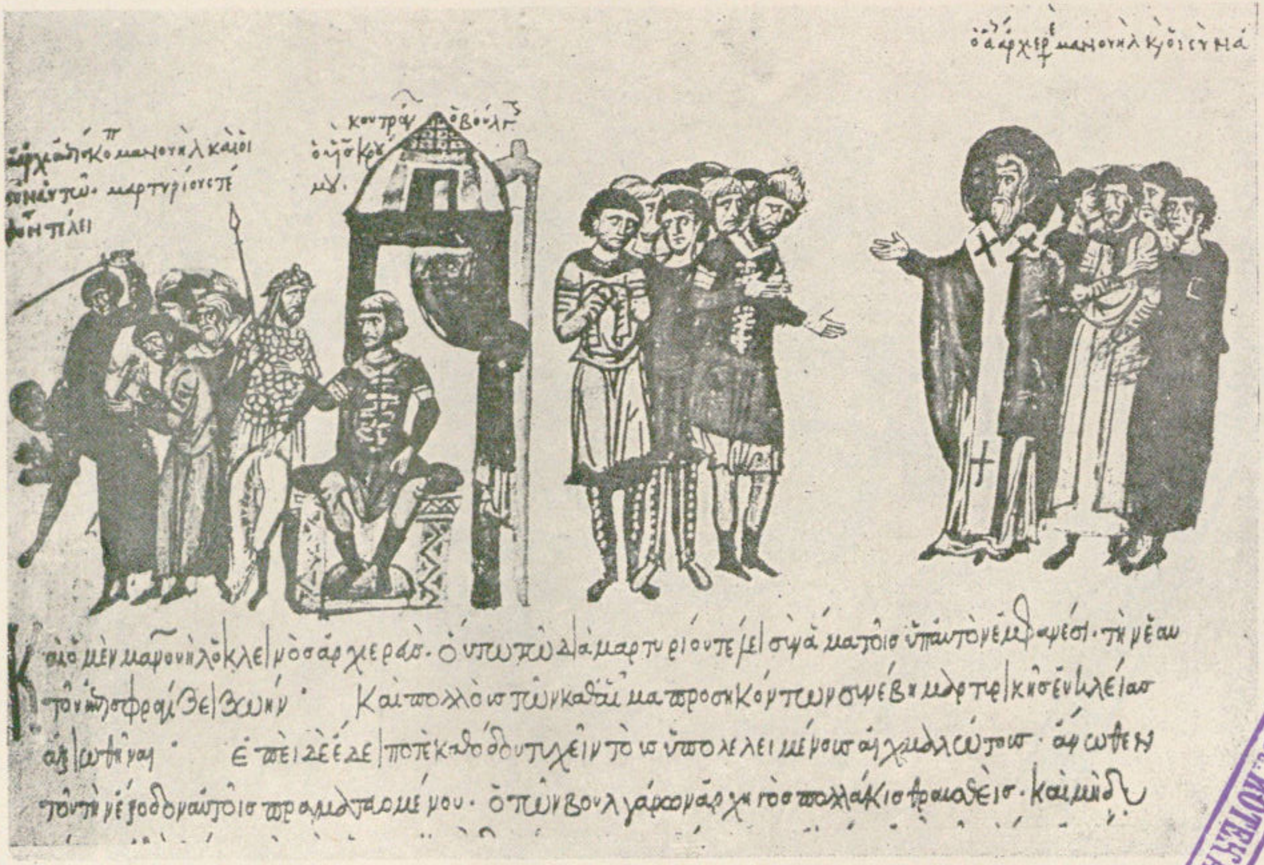

Обр. 12. Миниатюра отъ Мадридския ржкописъ на Скилица

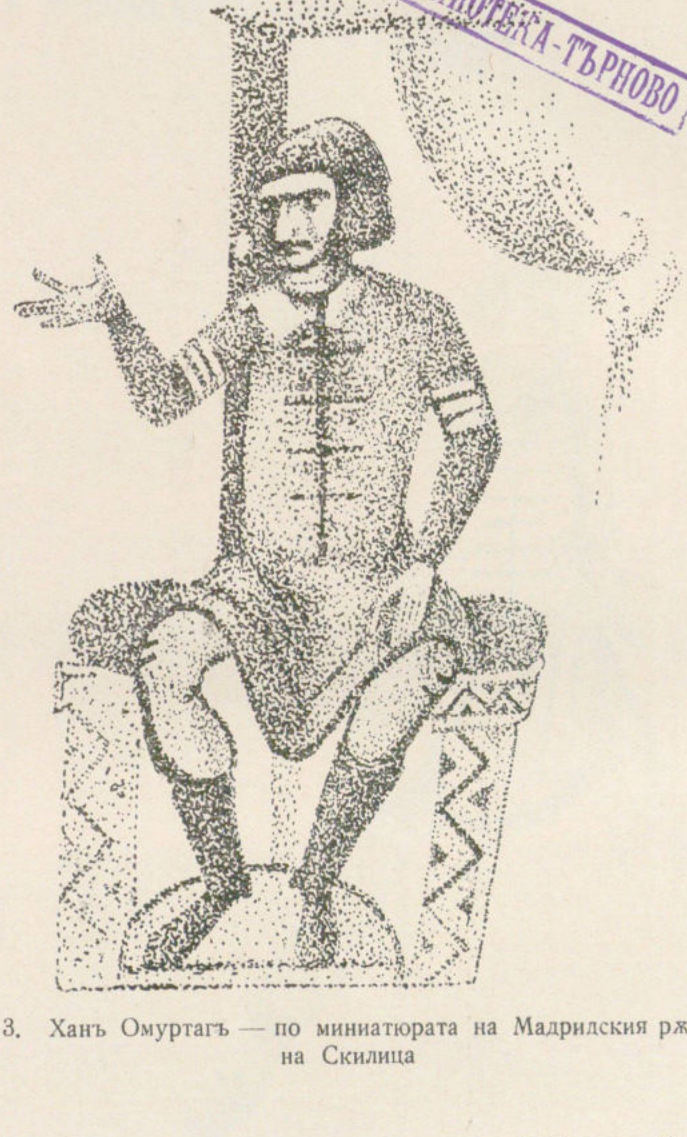

Обр. 13. Ханъ Омуртагъ — по миниатюрата на Мадридския ръкописъ на Скилица

Г. Фехеръ—Р. Поповъ

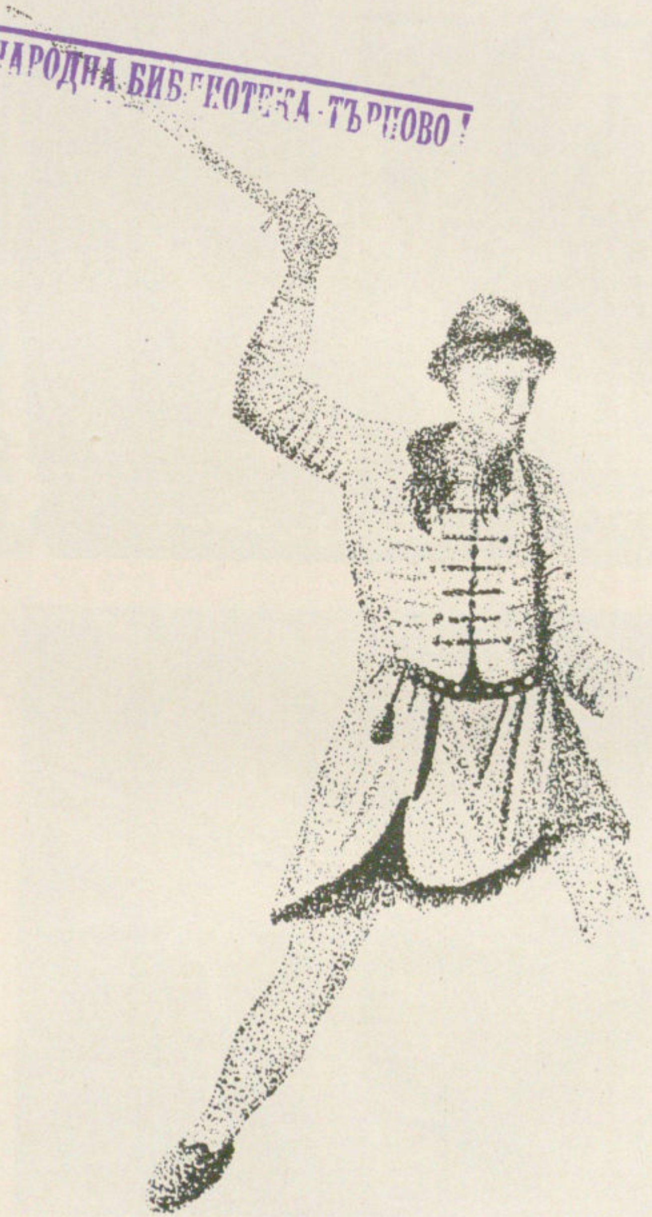

Обр. 14. Крумовъ войникъ. Срв. обр. 10

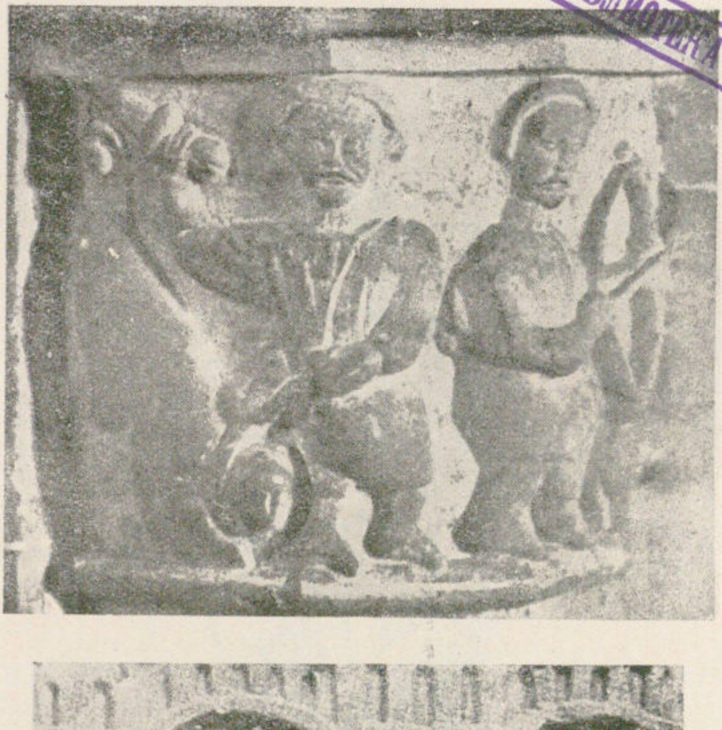

Обр. 15—16. Староунгарско облѣкло. Горниятъ релиефъ е отъ XIII в., а долниятъ отъ XII

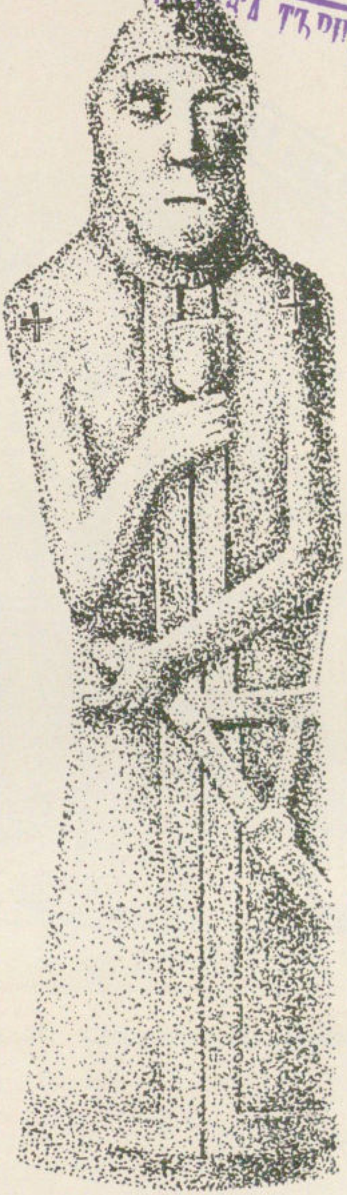

Обр. 17. Каменна баба отъ Кубанска область

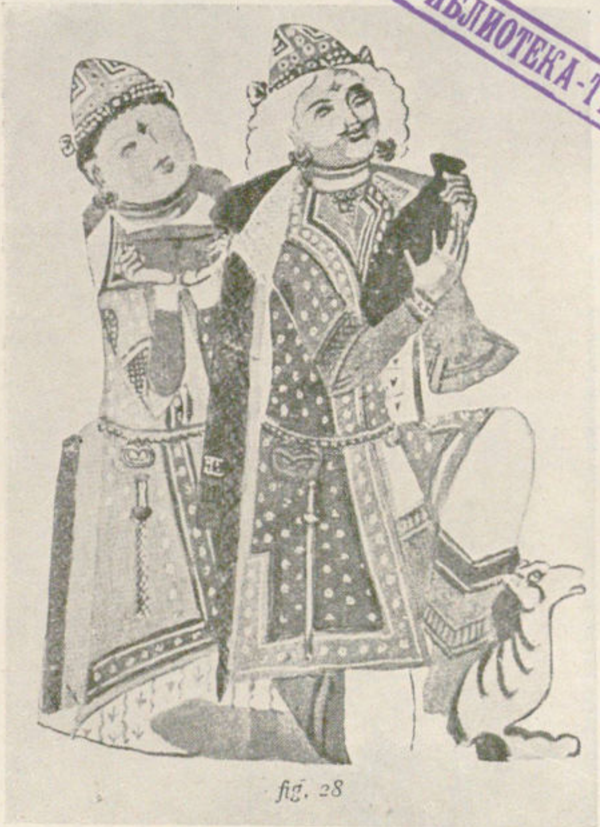

Обр. 18. Срѣдноазиятска фреска

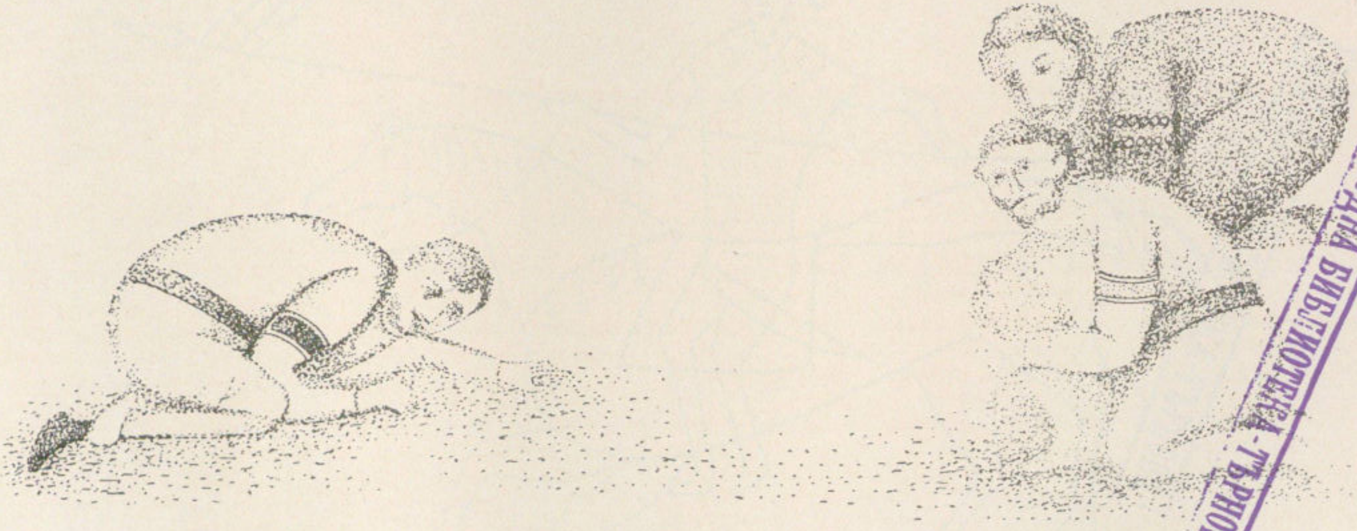

Обр. 19. Български велможи — по миниатюрата отъ псалтира на имп. Василлий II

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

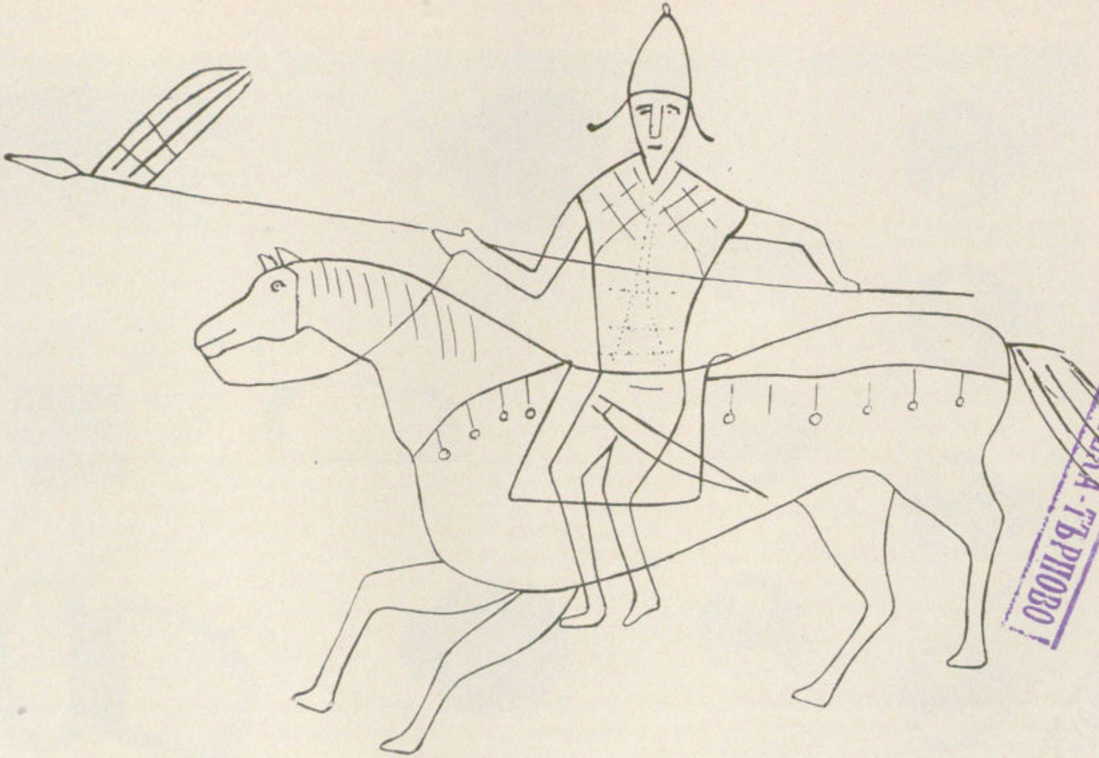

Обр. 20. Гравюръ върху каменъ блокъ въ Преславъ

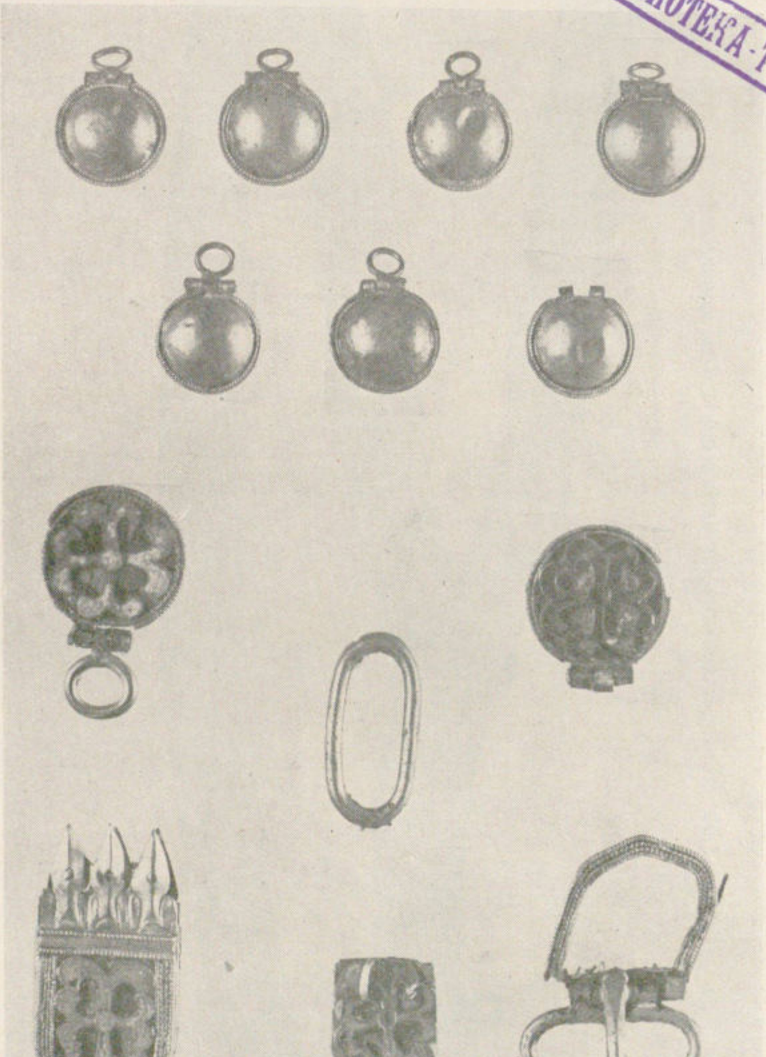

Обр. 21. Златни части отъ коланъ — Мадарски разкопки

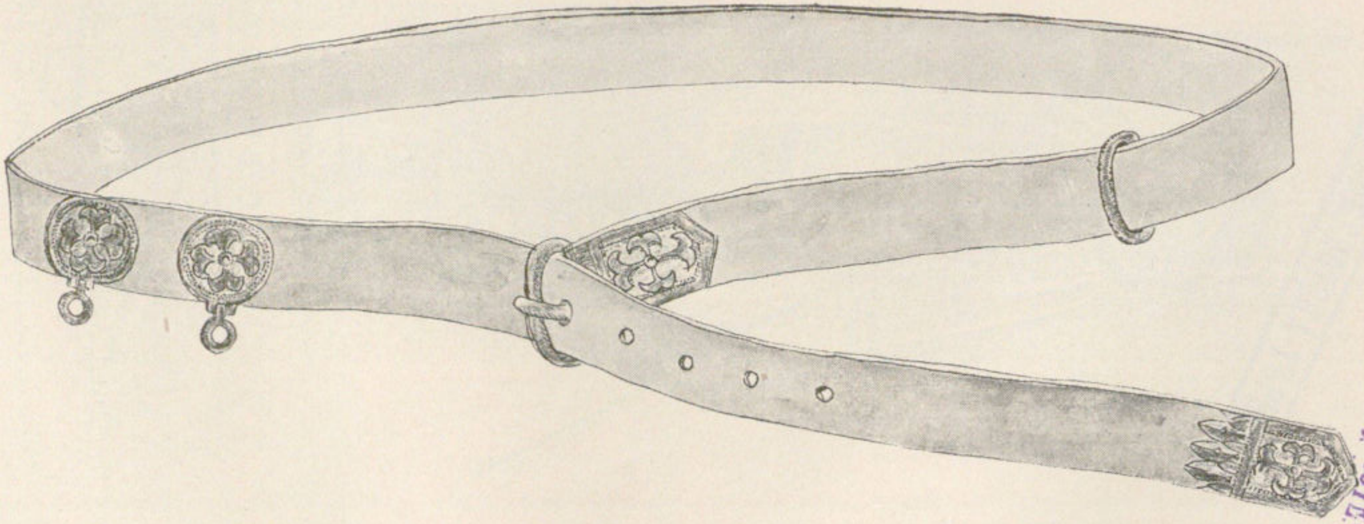

Обр. 22. Реставрация на Мадарския първи коланъ

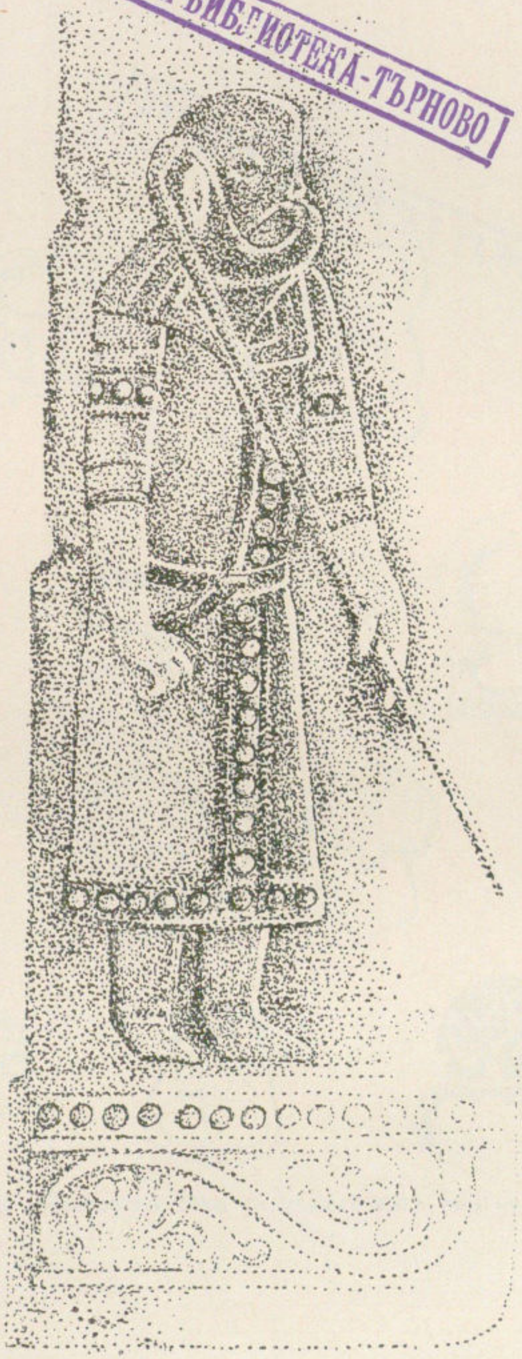

Обр. 23. Отъ китайски релиефъ, единъ отъ пратеницитѣ на нѣкой хунски народъ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА·ТЪРГОВО

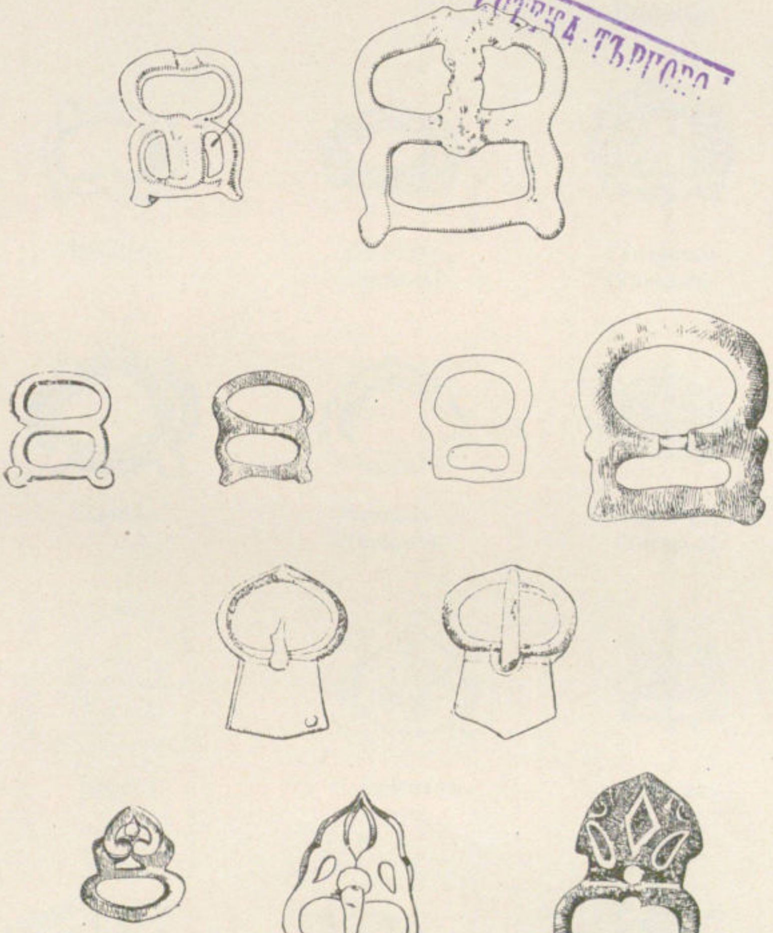

Обр. 24. Български токи съ маджарскитѣ имъ паралели

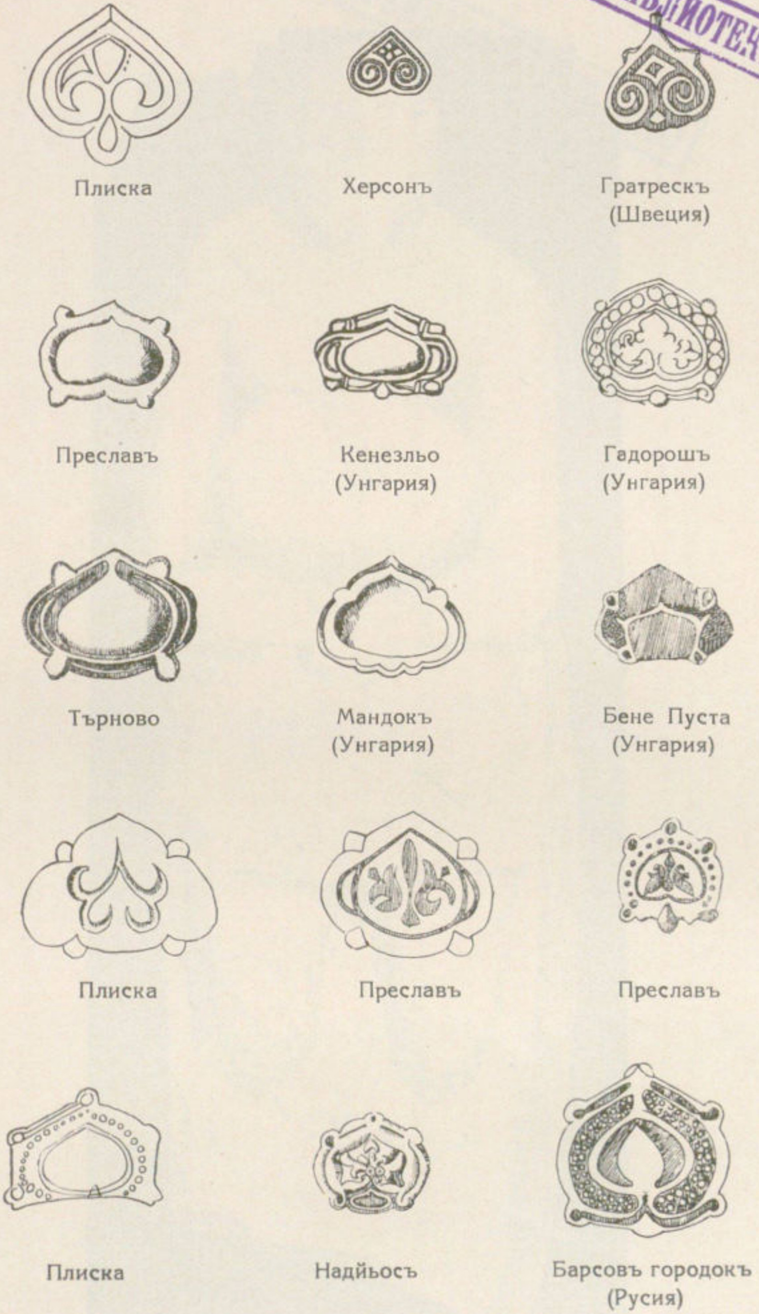

Плиска

Херсонъ

Гратрескъ (Швеция)

Преславъ

Кенезльо (Унгария)

Гадорошъ (Унгария)

Търново

Мандокъ (Унгария)

Бене Пуста (Унгария)

Плиска

Преславъ

Преславъ

Плиска

Надйьосъ

Барсовъ городокъ (Русия)

Обр. 25. Български украшения съ паралелитѣ имъ

НАРОДНА БИБЛ [illegible] ТЪРНОВО

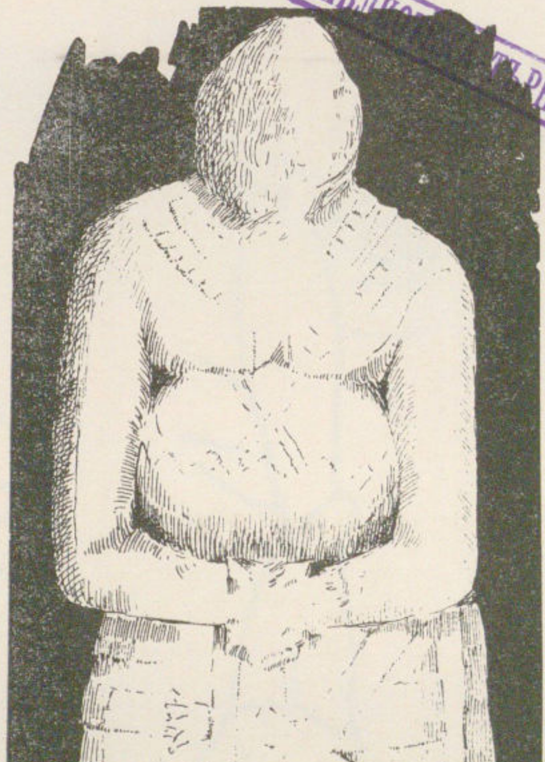

Обр. 26. Мѫжката статуя отъ с. Ендже

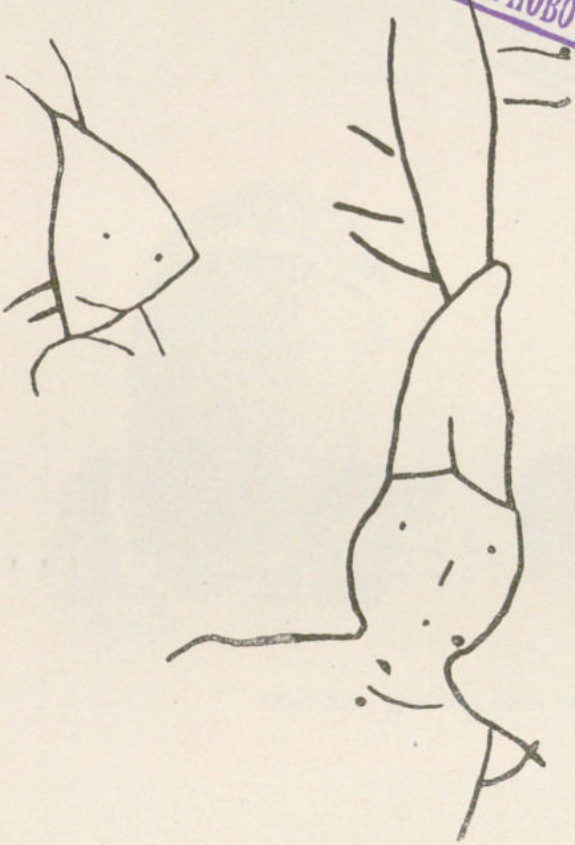

Обр. 27. Калпаци отъ каменни рисунки — Плиска

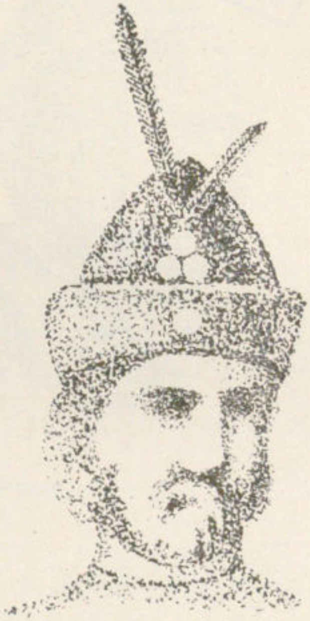

Обр. 28. Калпакъ на единъ унгарецъ отъ унгарската цвѣтна хроника

Г. Фехеръ—Р. Поповъ

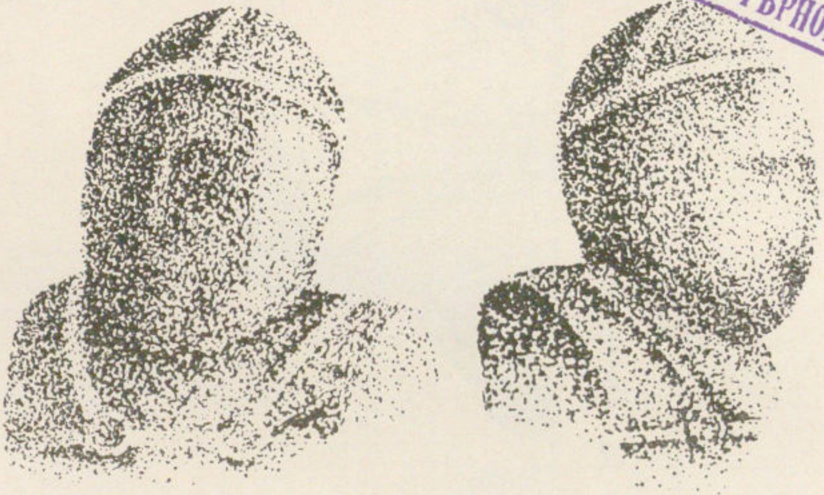

Обр. 29. Каменни баби отъ Русия

Г. Фехеръ—Р. Поповъ

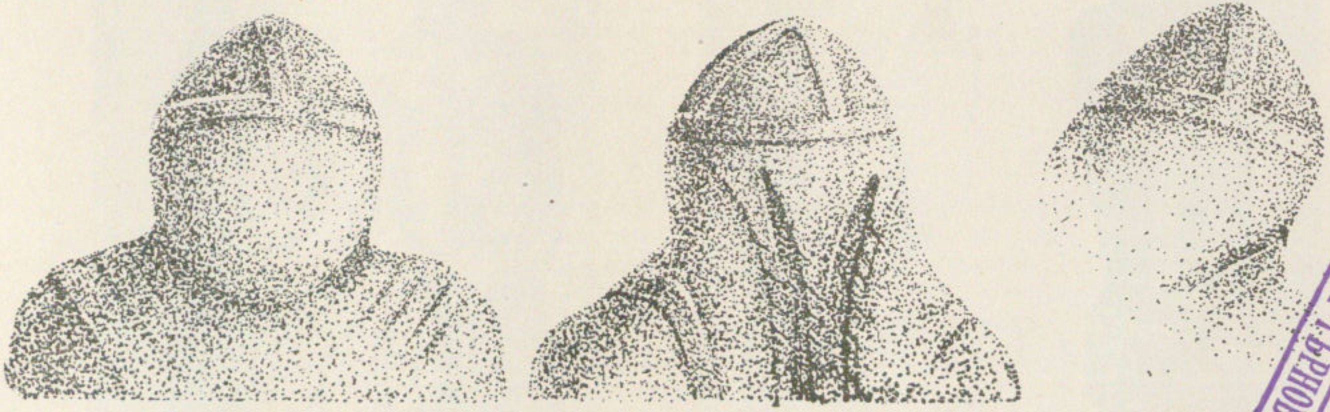

Обр. 30. Каменни баби отъ с. Ендже

Г. Фехеръ—Р. Поповъ

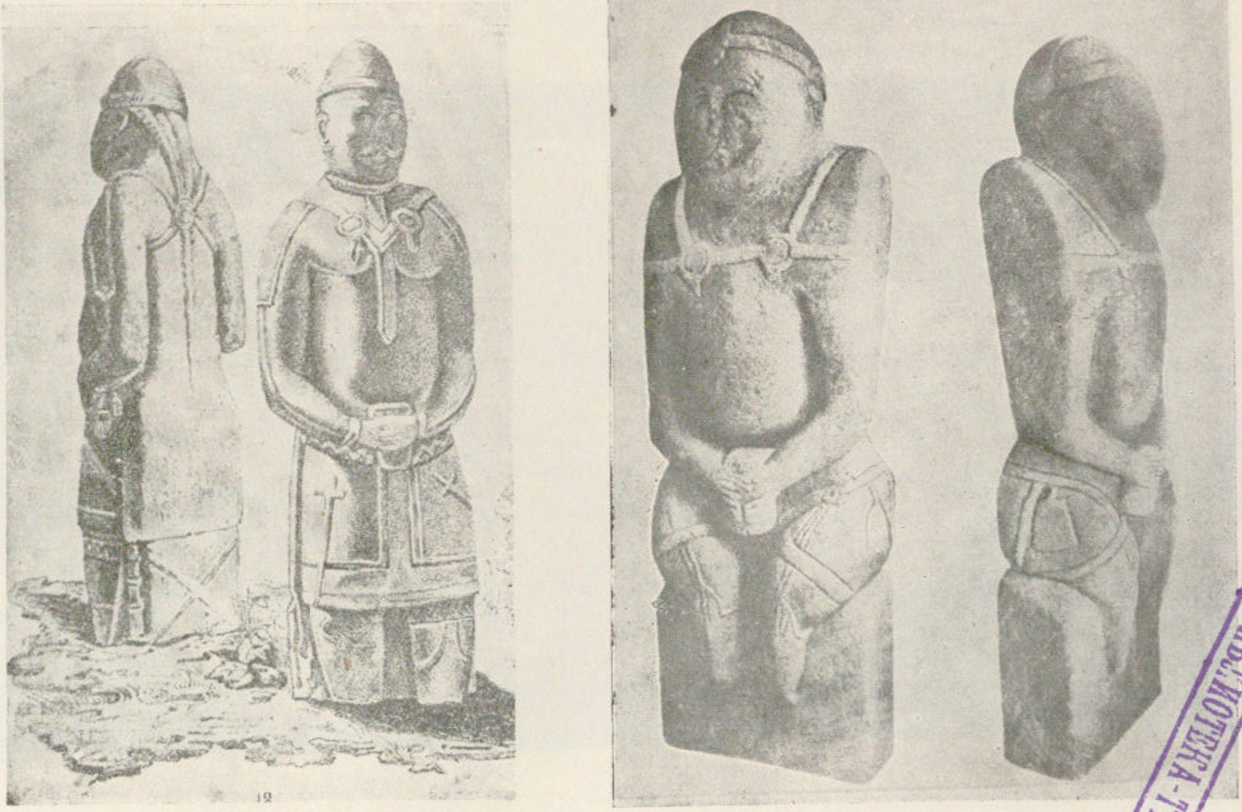

Обр. 31. Статуи изъ Русия

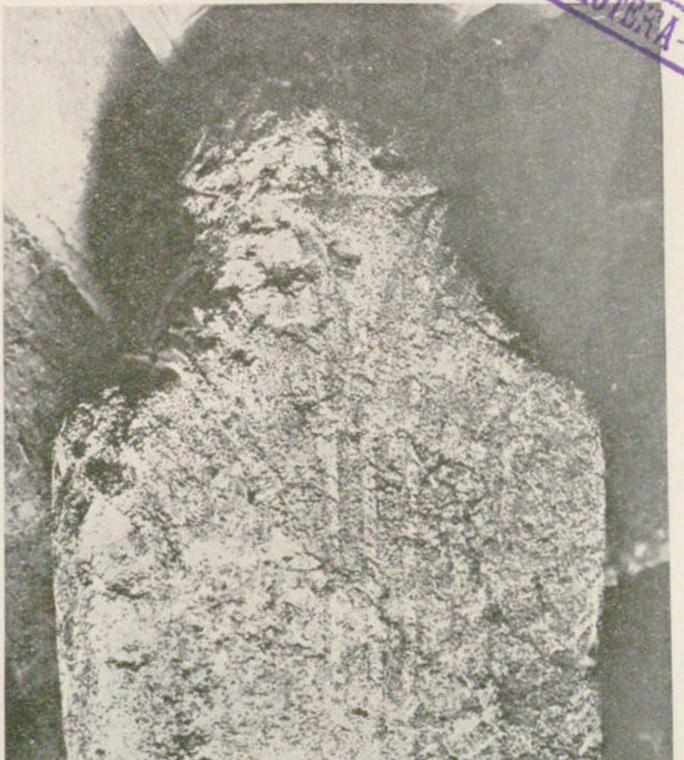

Обр. 32. Фризура на прабългарски благородникъ — с. Ендже

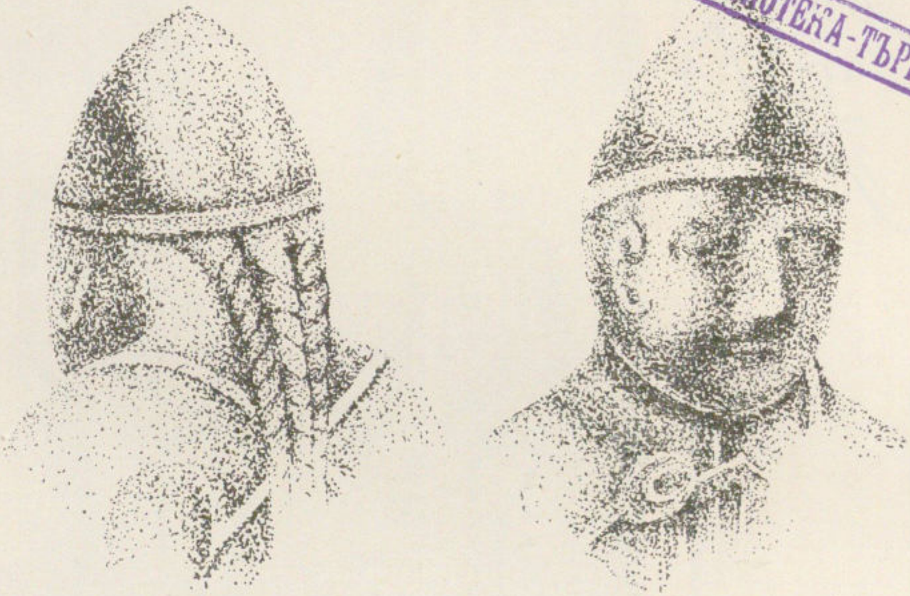

Обр. 33. Фризура на мѫжъ. (Каменна баба изъ Русия)

Г. Фехеръ—Р. Поповъ

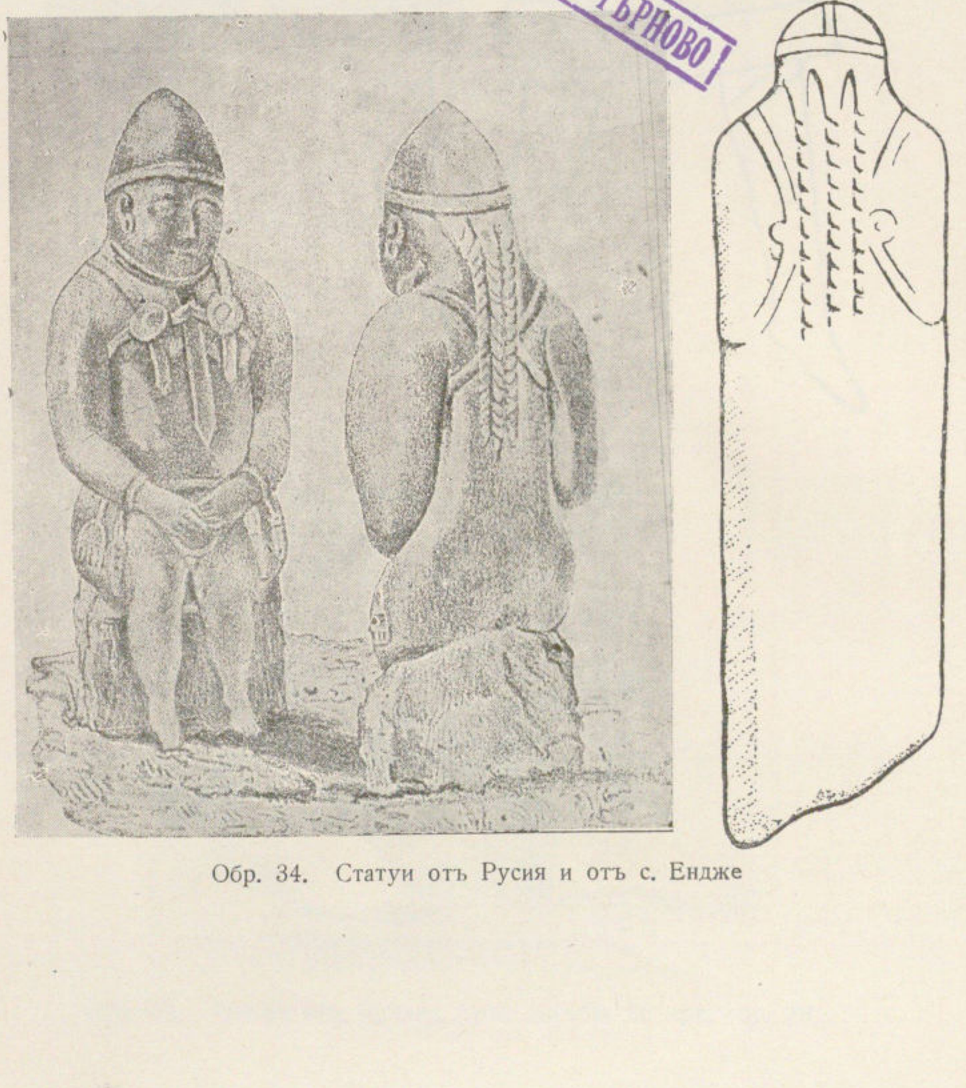

Обр. 34. Статуи отъ Русия и отъ с. Ендже

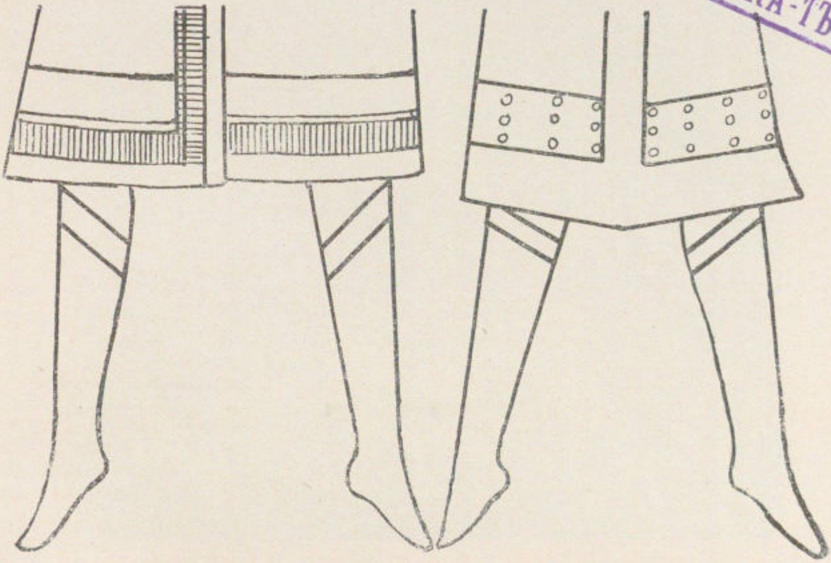

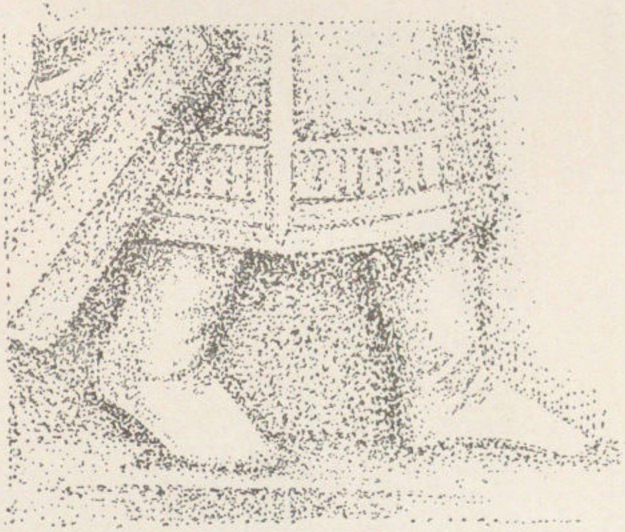

Обр. 35. Фреска отъ Срѣдна Азия. За обр. 36 срв. обр. 23

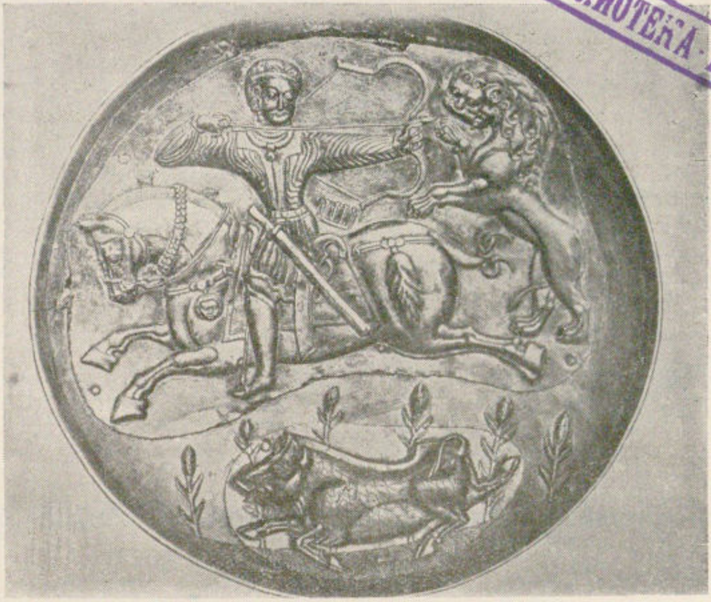

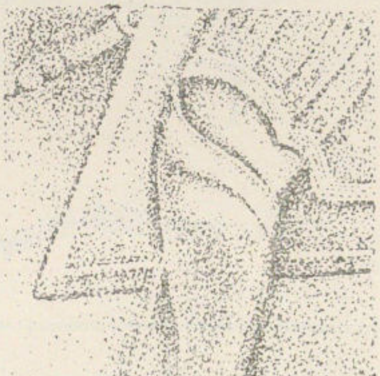

Обр. 37—38. Сасанидско блюдо

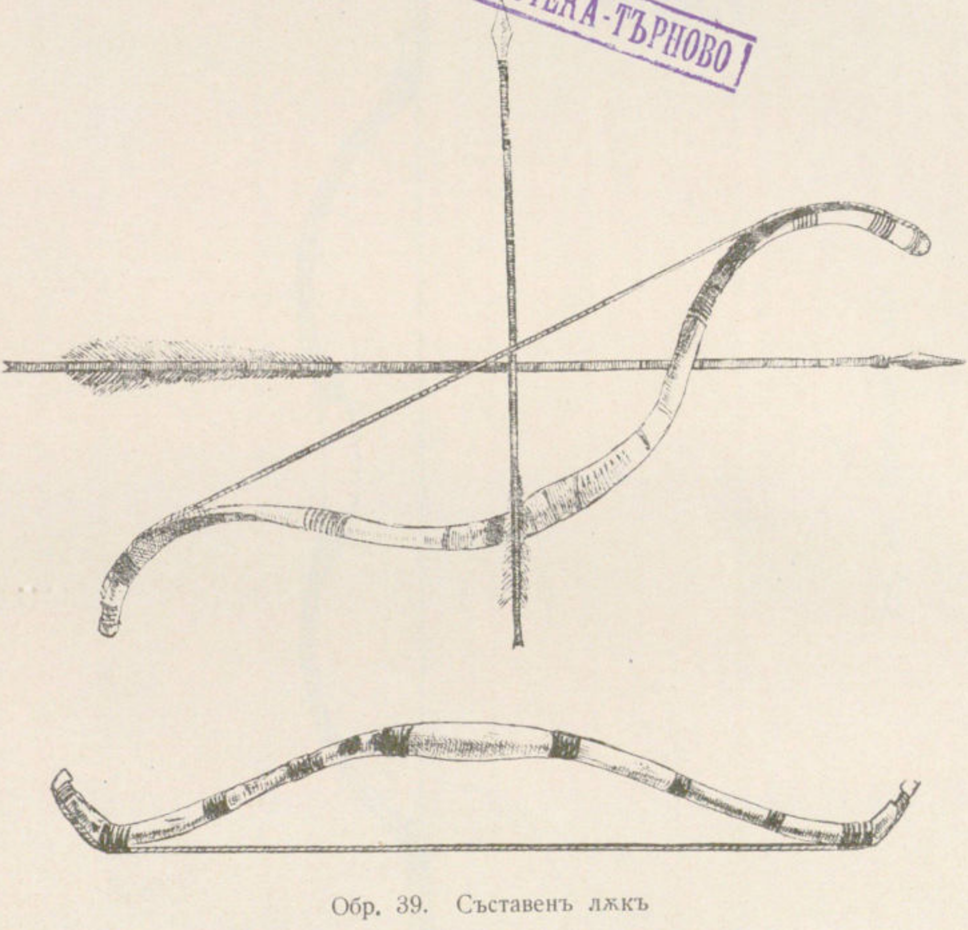

Обр. 39. Съставенъ лѫкъ

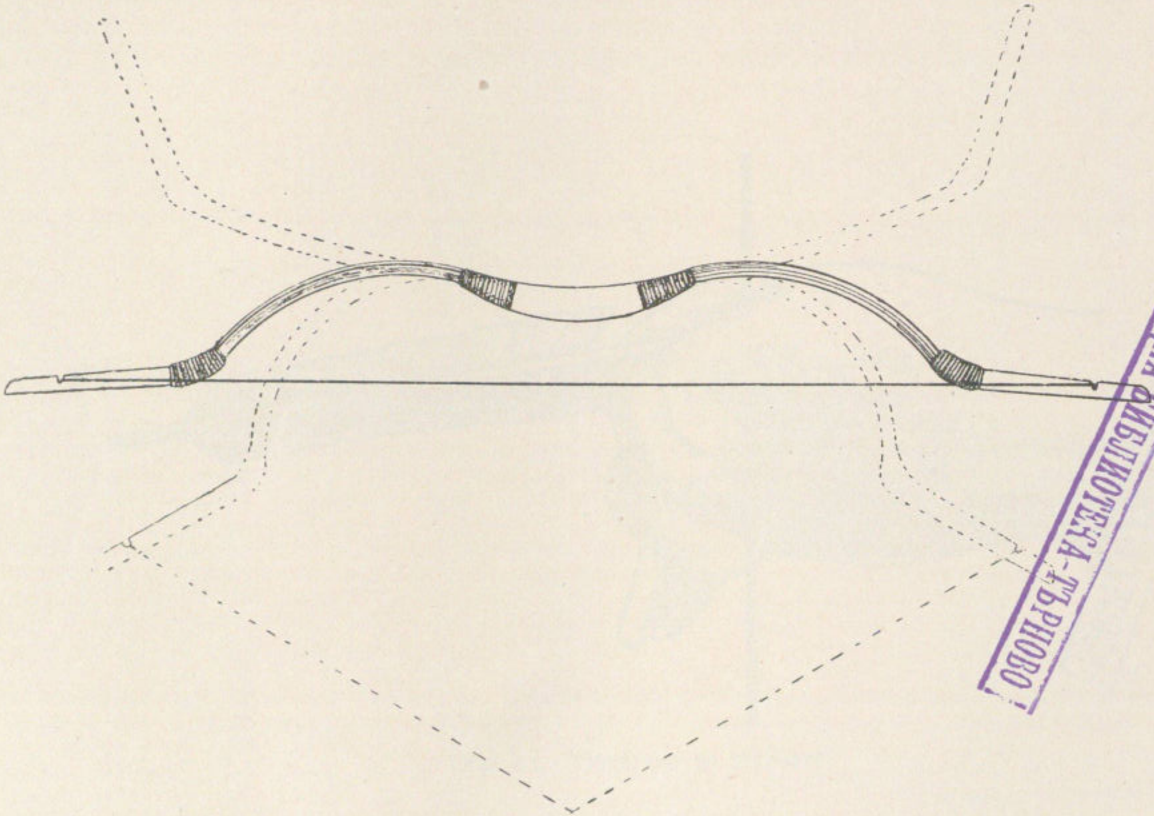

Обр. 40. Рефлексенъ лжкъ

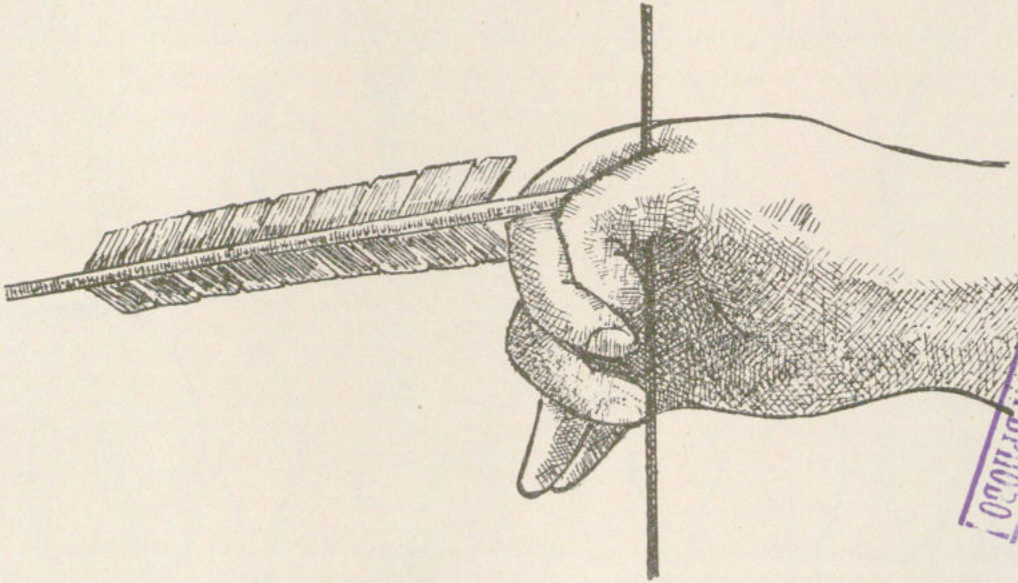

Обр. 41. Обтѣгане на тетивата

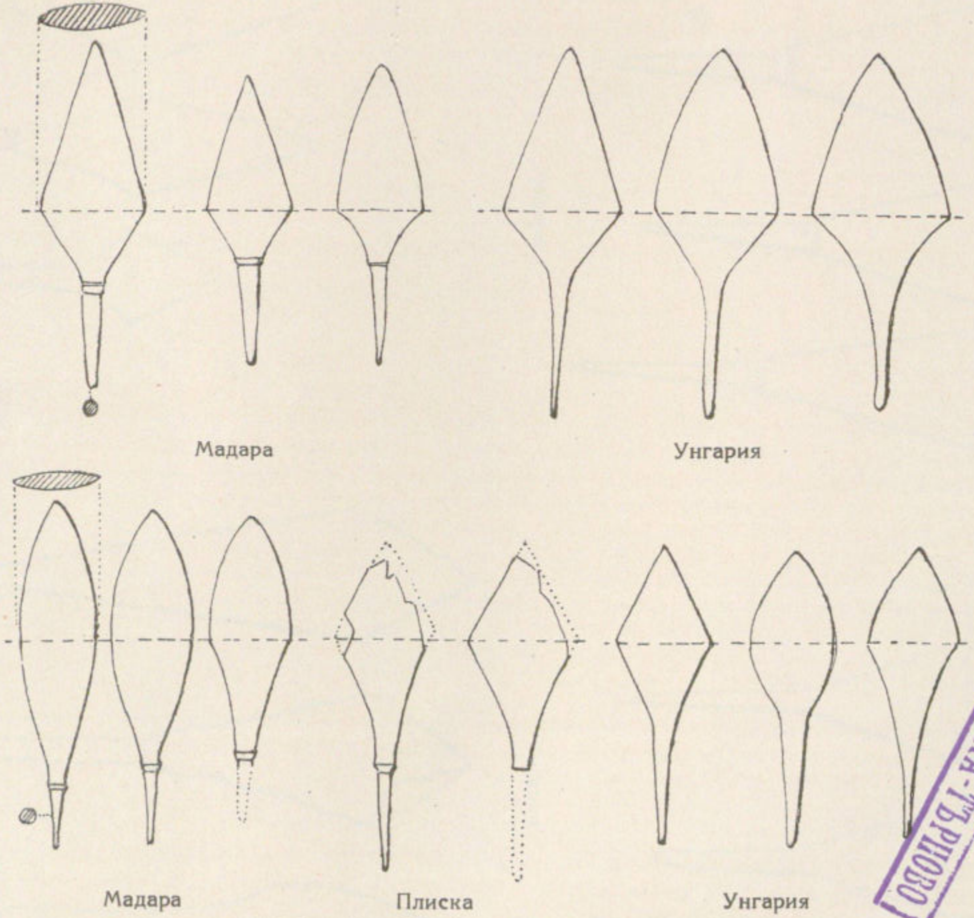
Мадара
Унгария
Мадара
Плиска
Унгария

Обр. 42. Желѣзни върхове за стрели

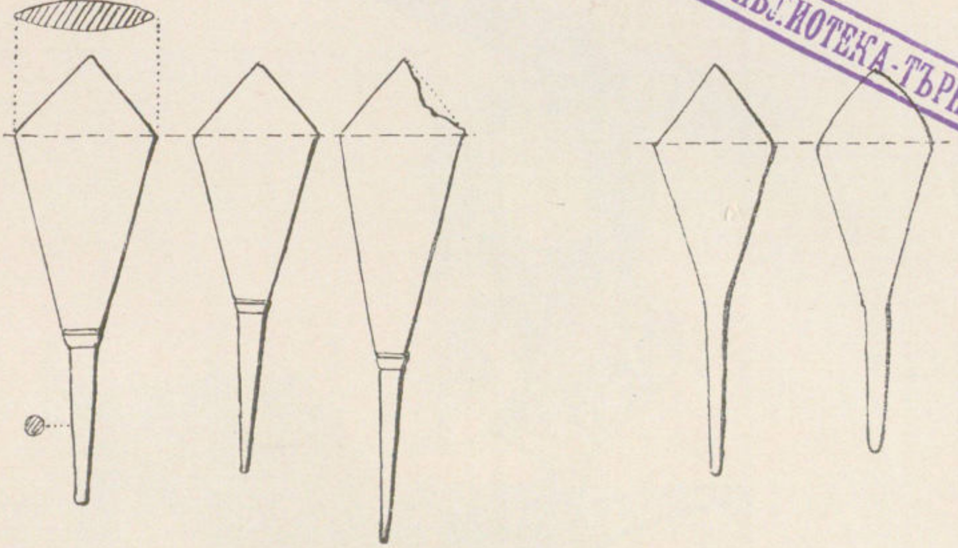

Мадара

Унгария

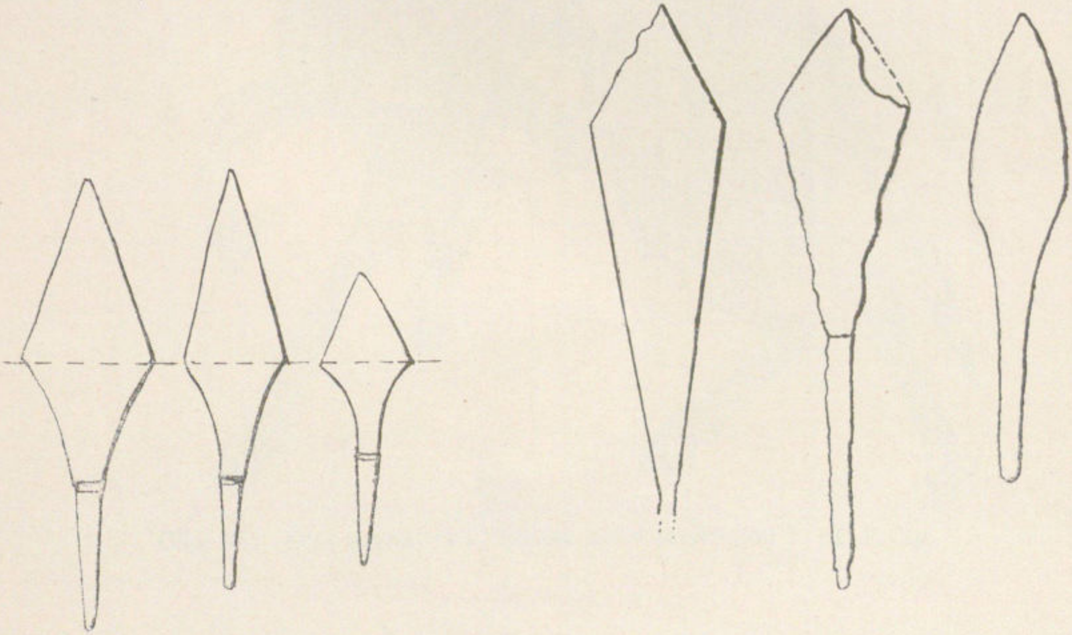

Мадара

Мадара

Обр. 43. Желѣзни върхове за стрели

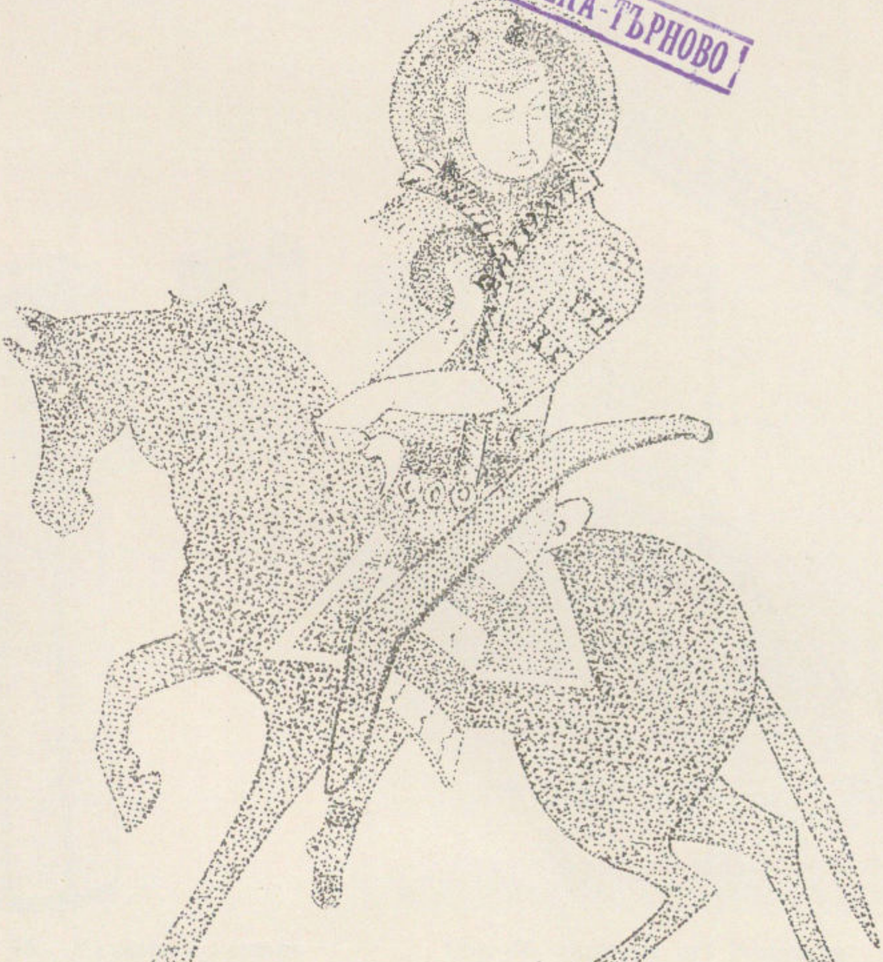

Обр. 44. Отъ фреска отъ Срѣдна Азия около 700 г. сл. Р. Хр.

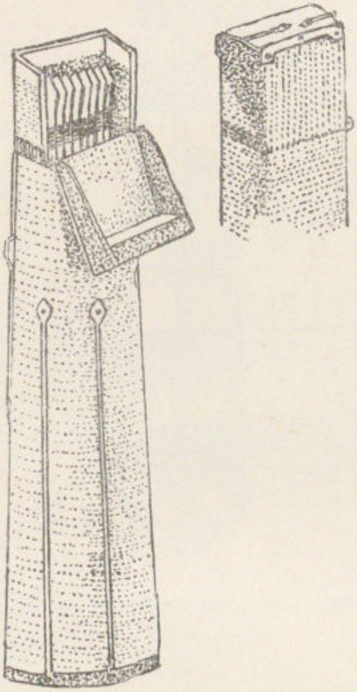

Обр. 45. Маджарски колчанъ

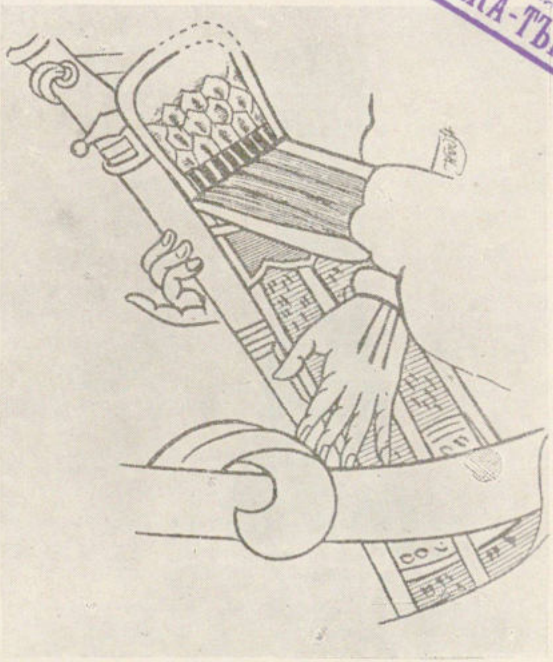

Обр. 46. Колчанъ отъ Безекликъ

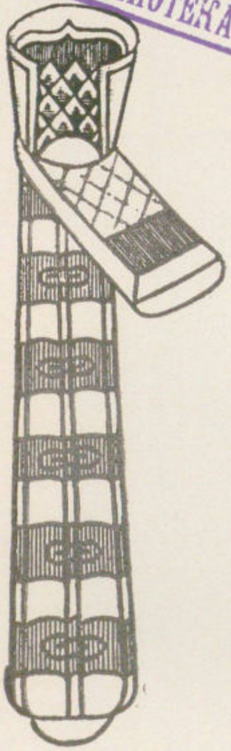

Обр. 47. Колчанъ отъ фреска отъ Хочо

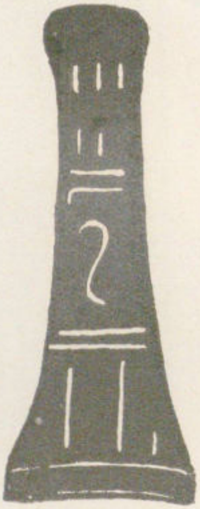

Обр. 48. Български колчанъ отъ Манасиевата хроника

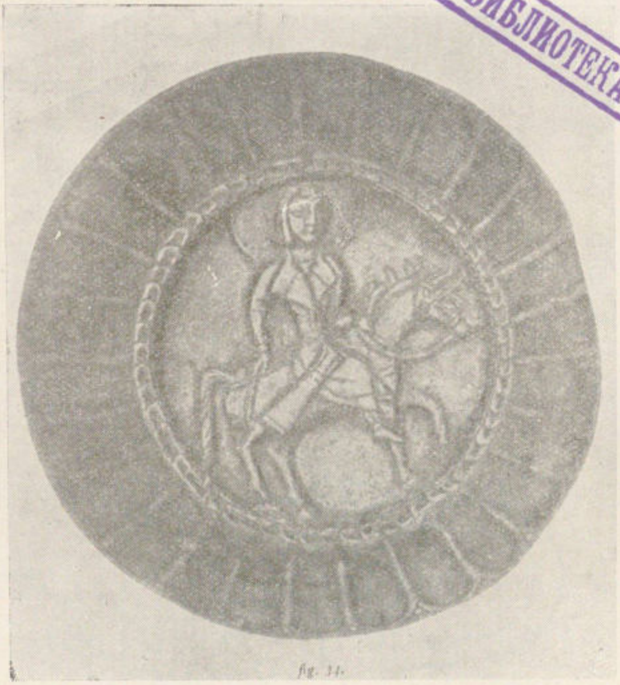

Обр. 49. Сасанидско блюдо

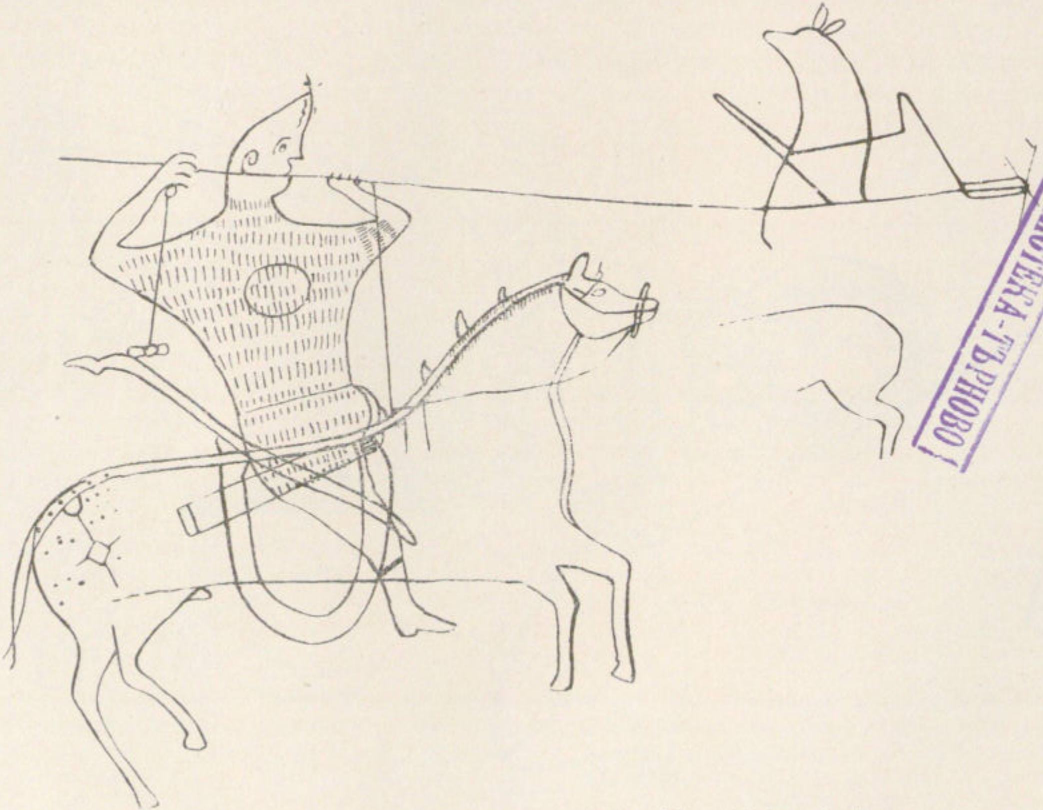

Обр. 50. Скална рисунка при Кара-Юсъ (Сибиръ)

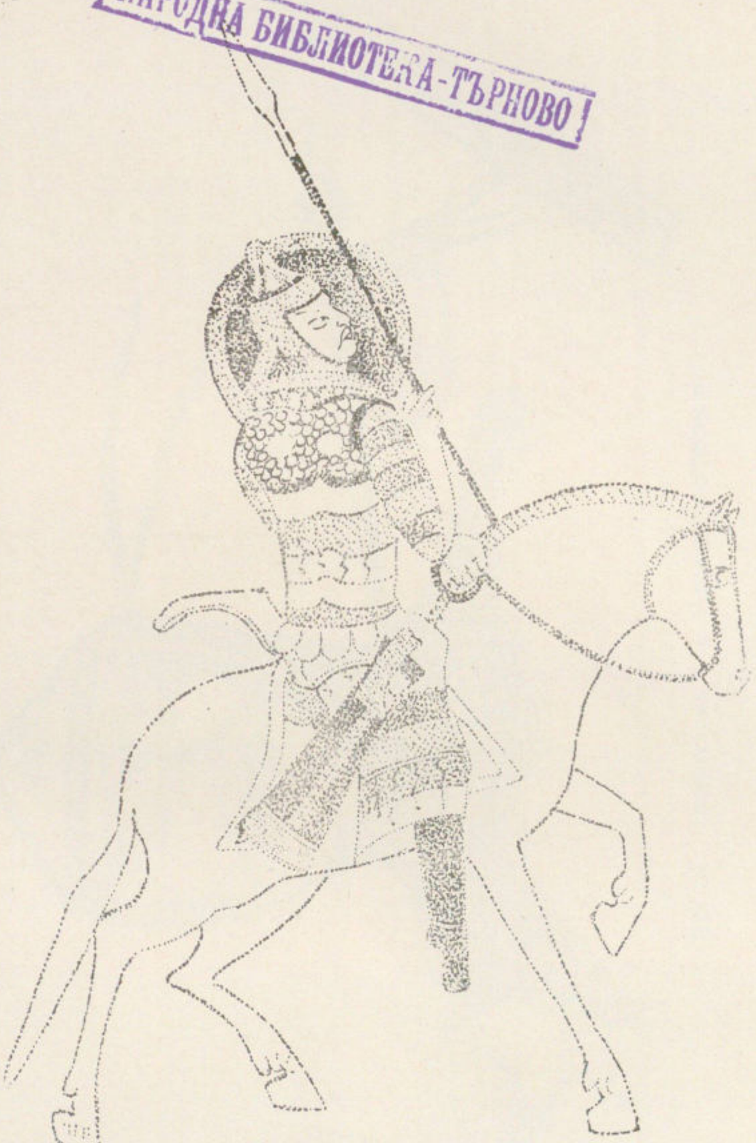

Обр. 51. Отъ фреска отъ Срѣдна Азия (Кызилъ) отъ 700 г. сл. Р. Хр.

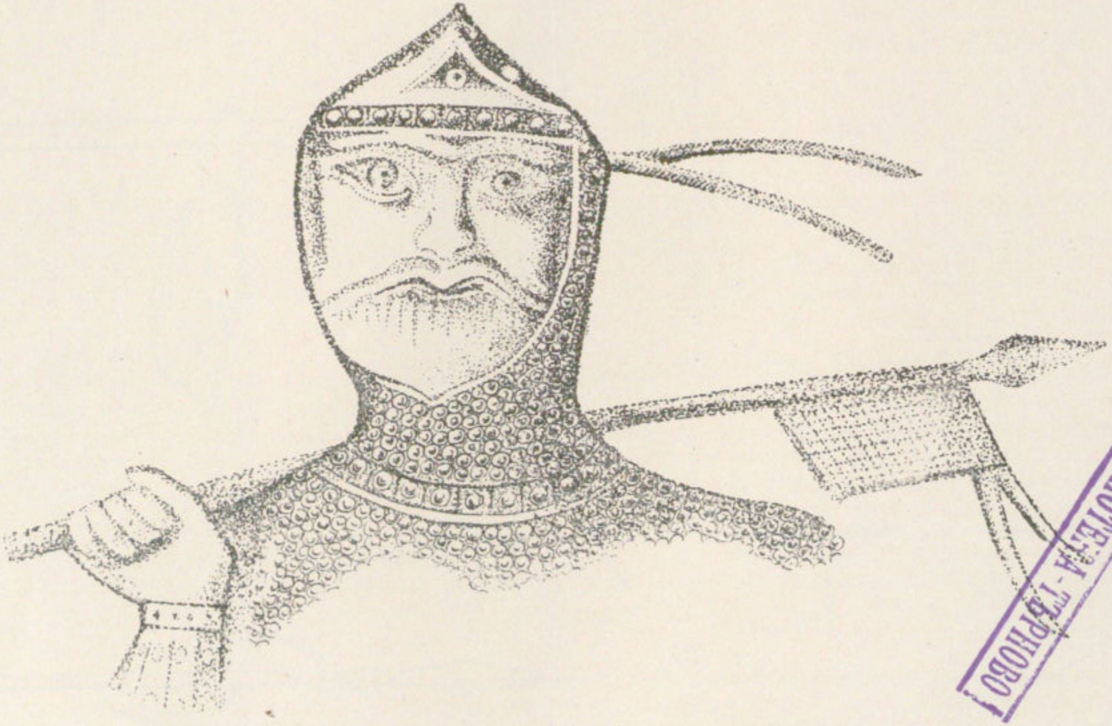

Обр. 52. Конникъ на т. н. Атилово съкровище

Рис. Т. Таневъ

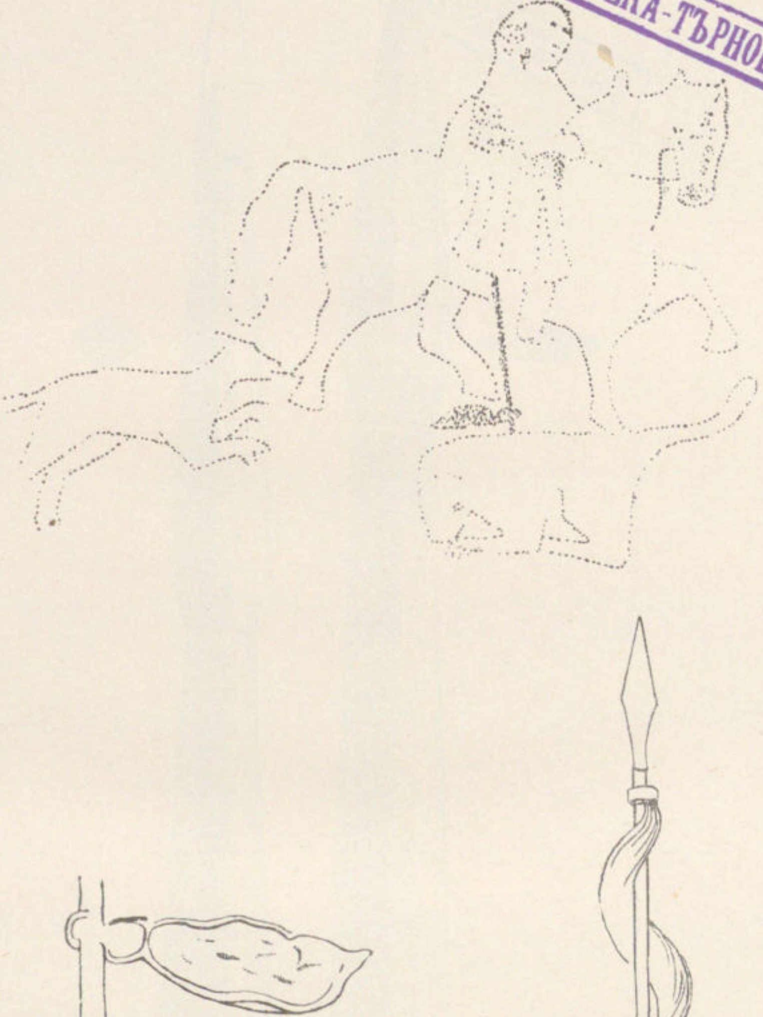

Обр. 53. Копието на Мадарския конникъ

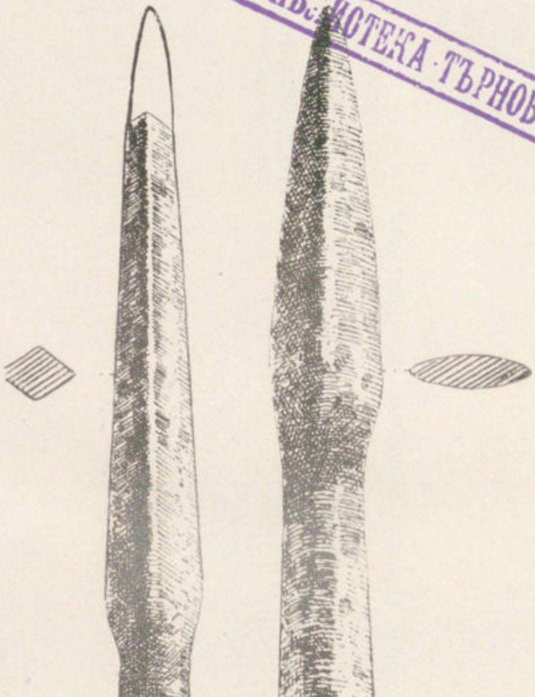

Обр. 54. Върхове за копия отъ Плиска

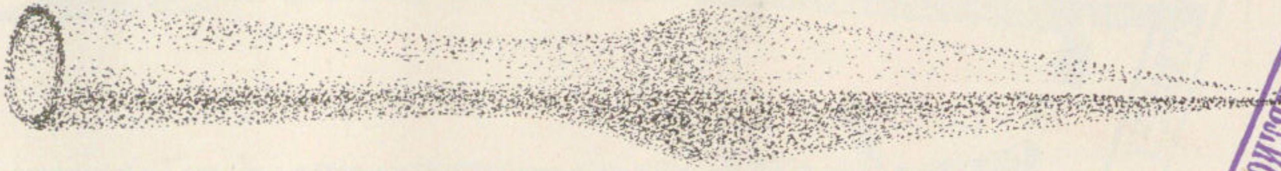

Обр. 55. Върхъ за копие споредъ гравюрата отъ Преславъ

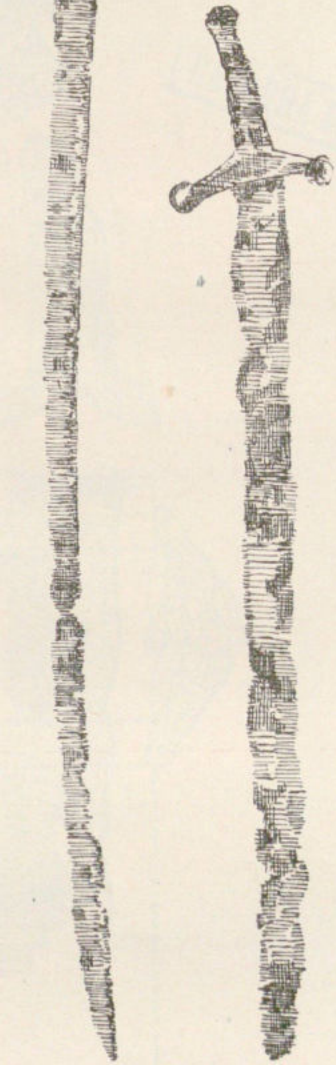

Обр. 56. Маджарски саби

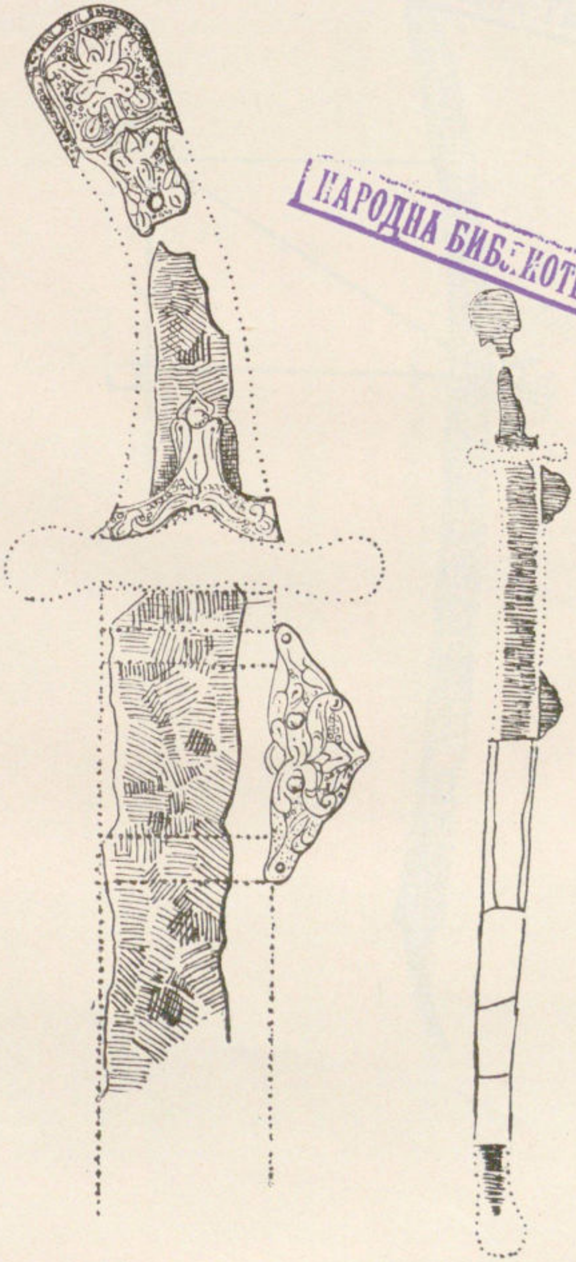

Обр. 57. Маджарска сабя

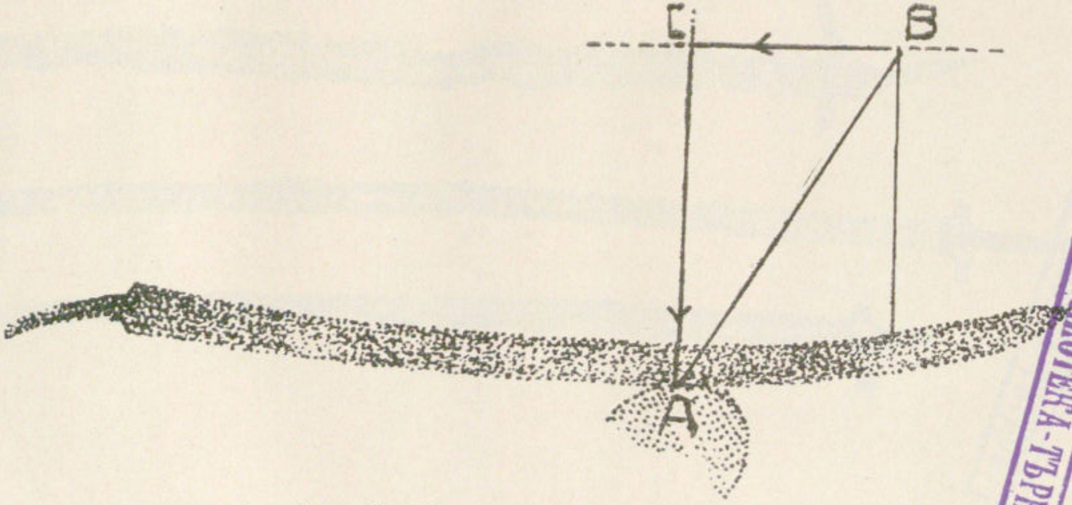

Обр. 58. Българската и маджарската сабя

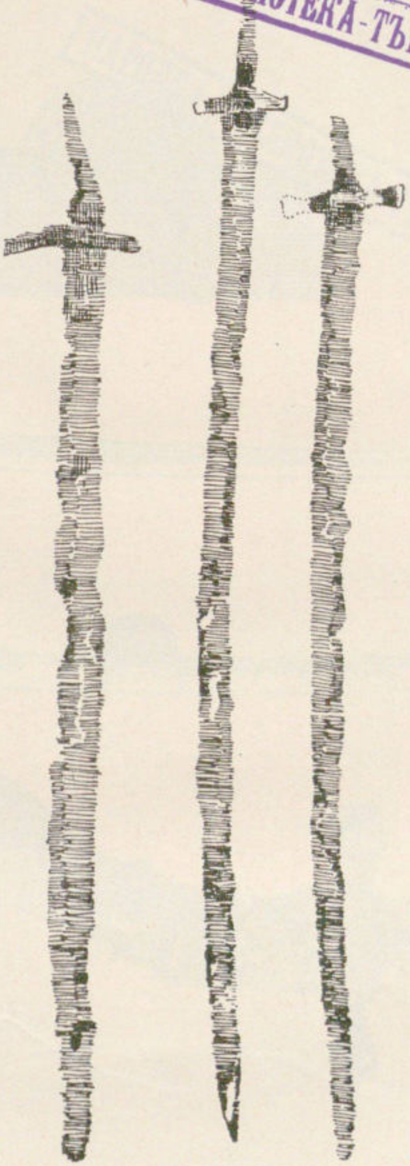

Обр. 59. Саби отъ Русия

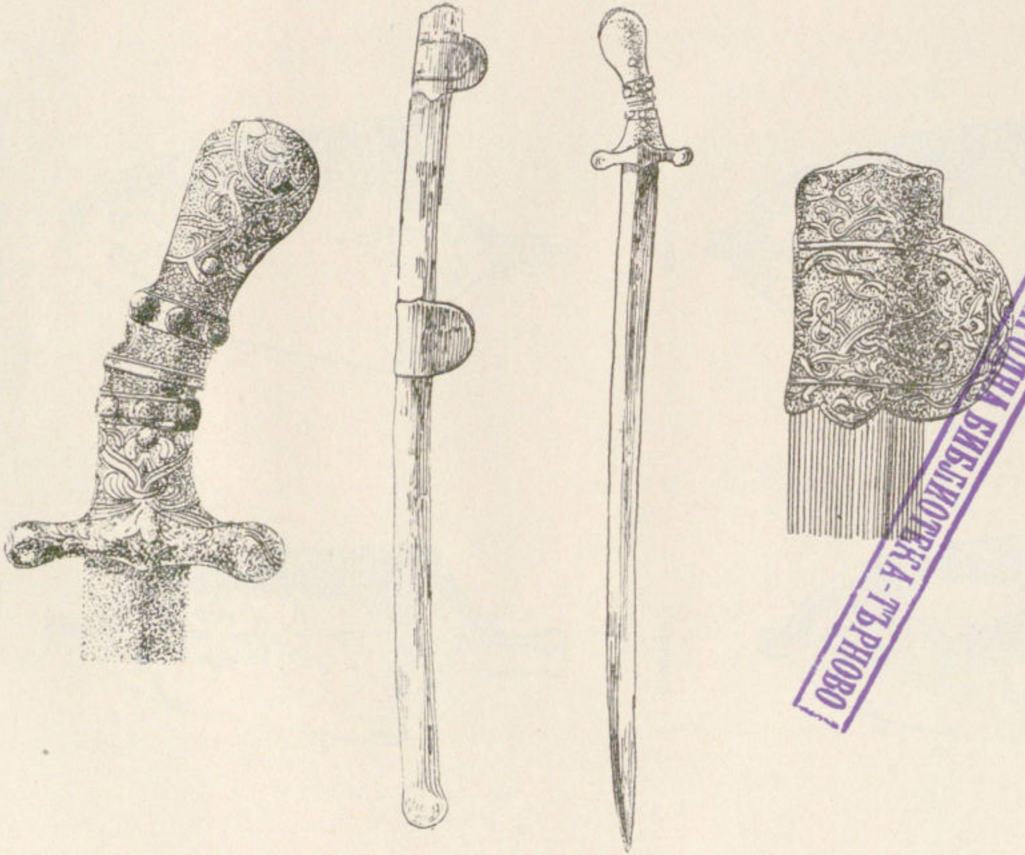

Обр. 60. Маджарска сабя, т. н. сабя на Карлъ Велики

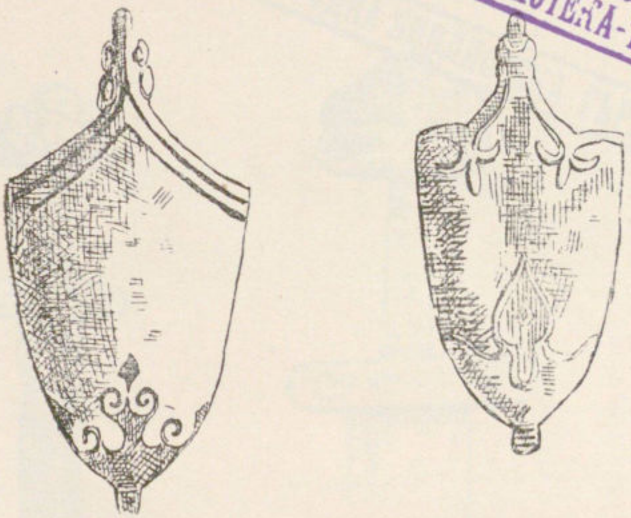

Мадара Чирпанъ

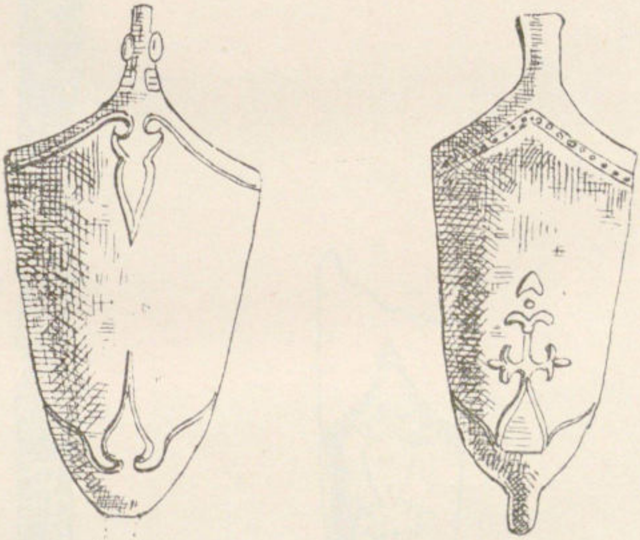

Волжка България Унгария

Обр. 61. Край на ножница за мечъ отъ Мадара съ паралелитѣ си

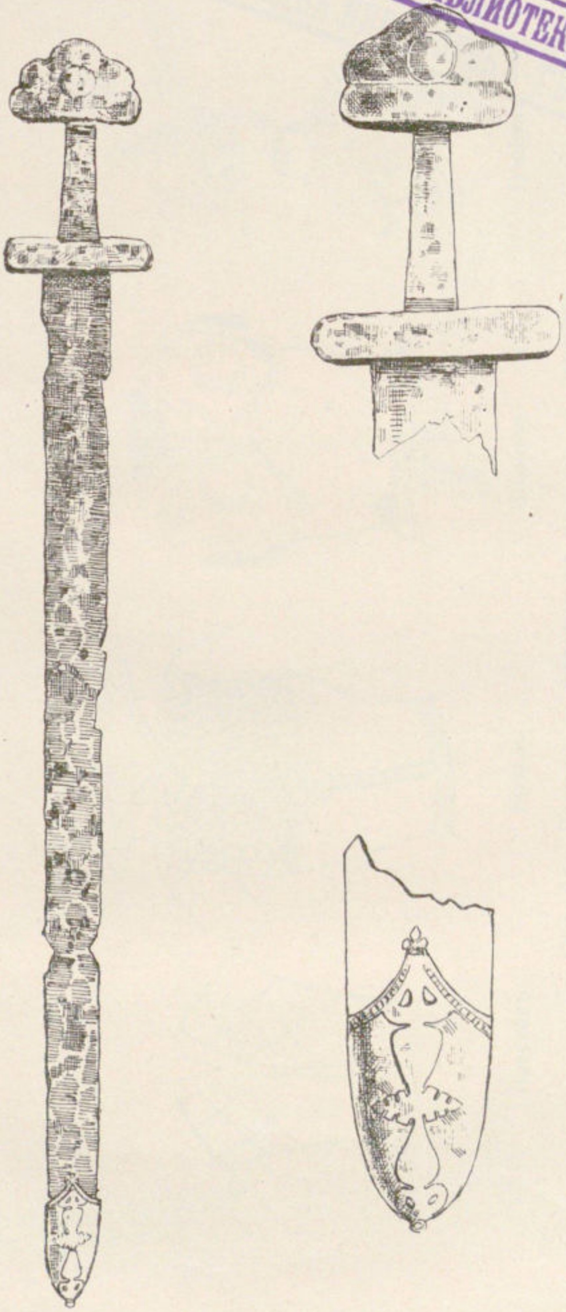

Обр. 62. Викингски мечъ отъ Унгария

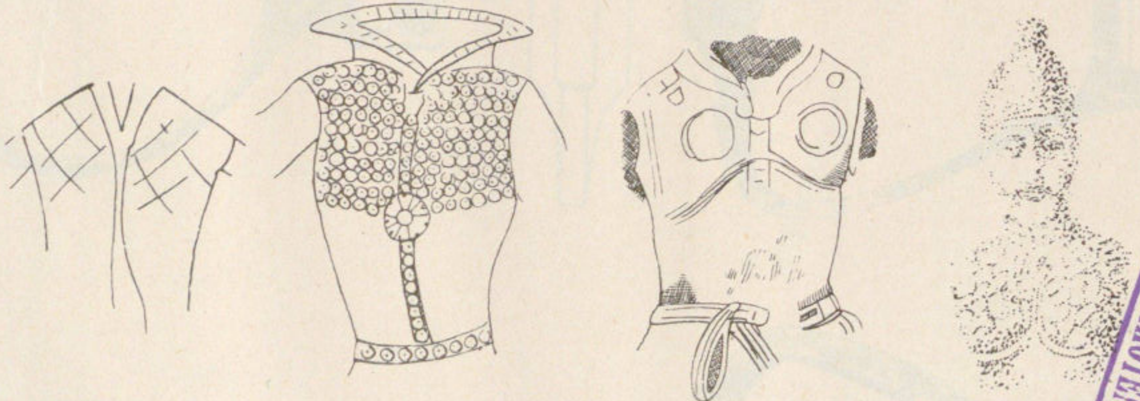

Преславъ Кызилъ Шорчукъ Тумшукъ

Обр. 63. Бронята на преславския конникъ съ паралели

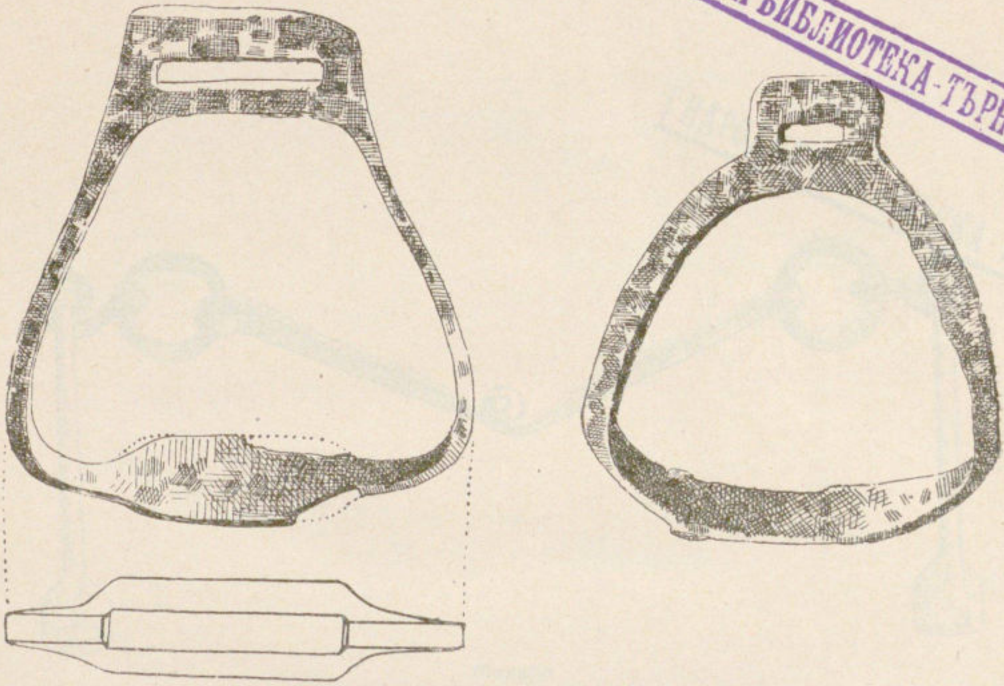

Мадара

Унгарско стреме

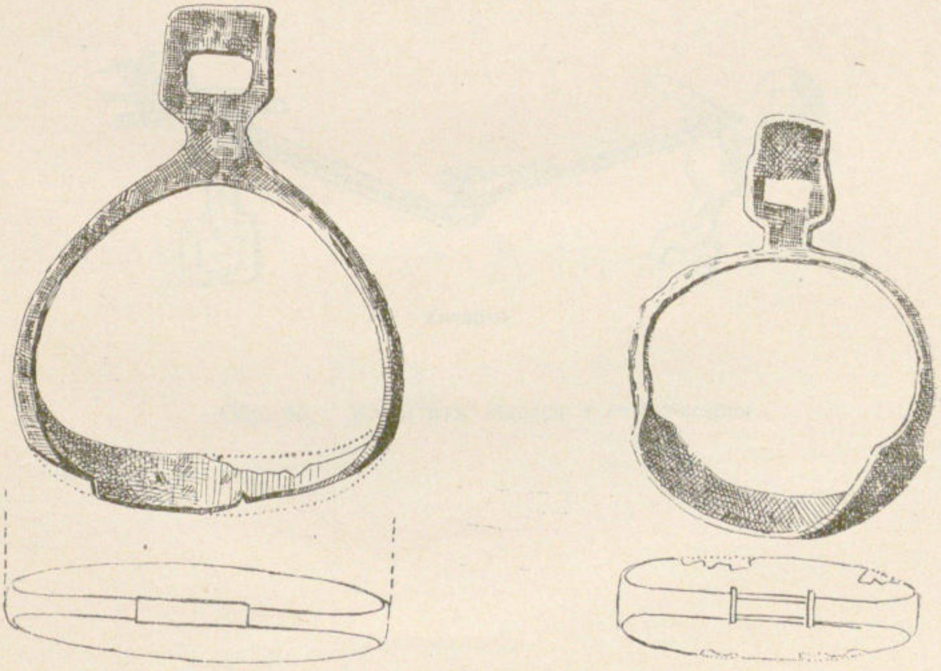

Преславъ

Аварско стреме

Обр. 64. Стремена

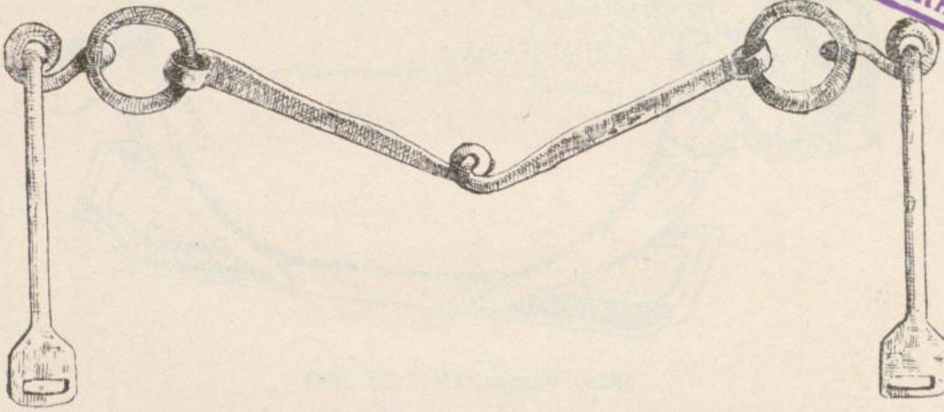

Мадара

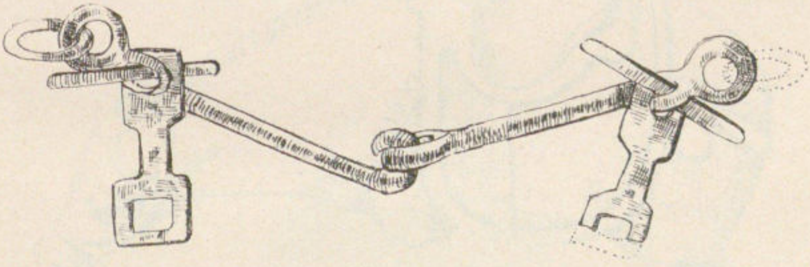

Унгария

Обр. 65. Юзди отъ Мадара и отъ Унгария

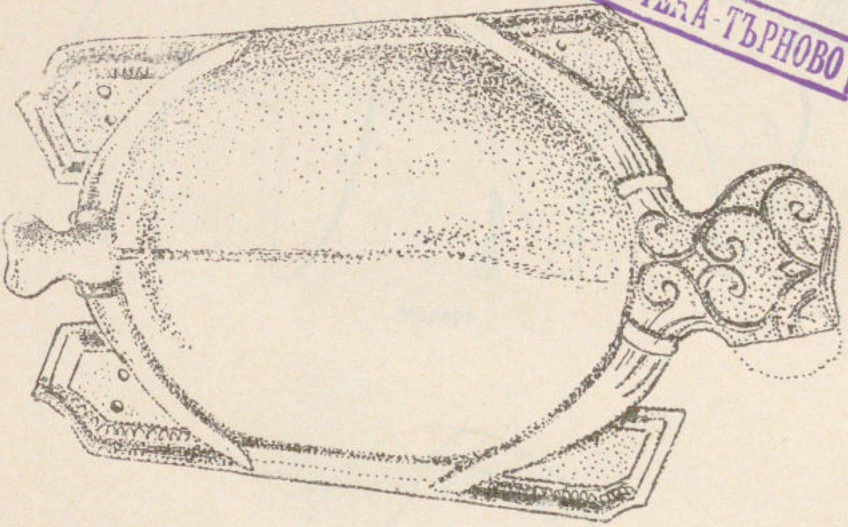

Обр. 66. Маджарско седло

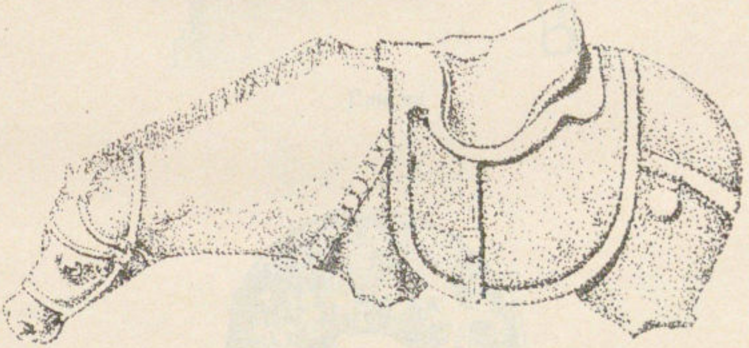

Обр. 67. Отъ Шорчукъ

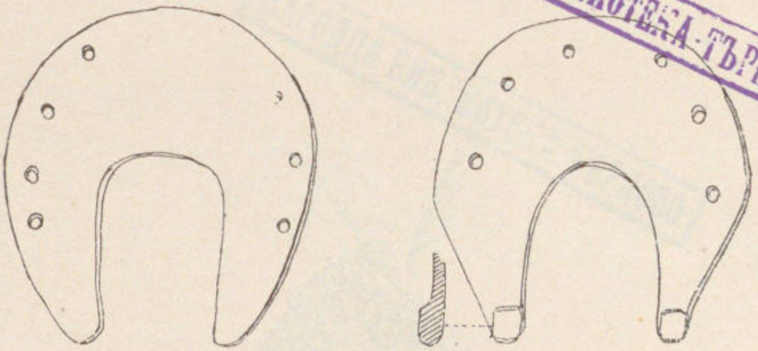

Мадара

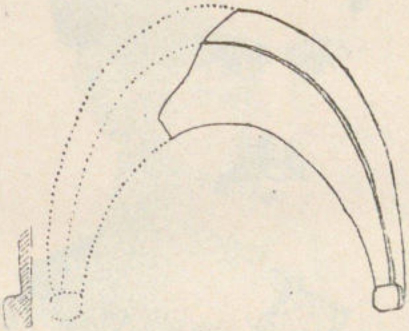

Плиска

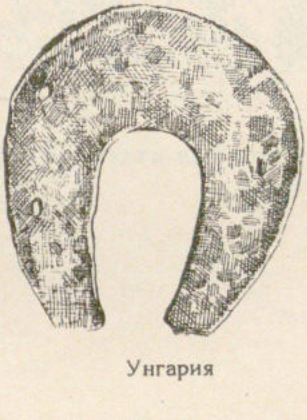

Унгария

Обр. 68. Подкови

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА · ГР. ТЪРНОВО

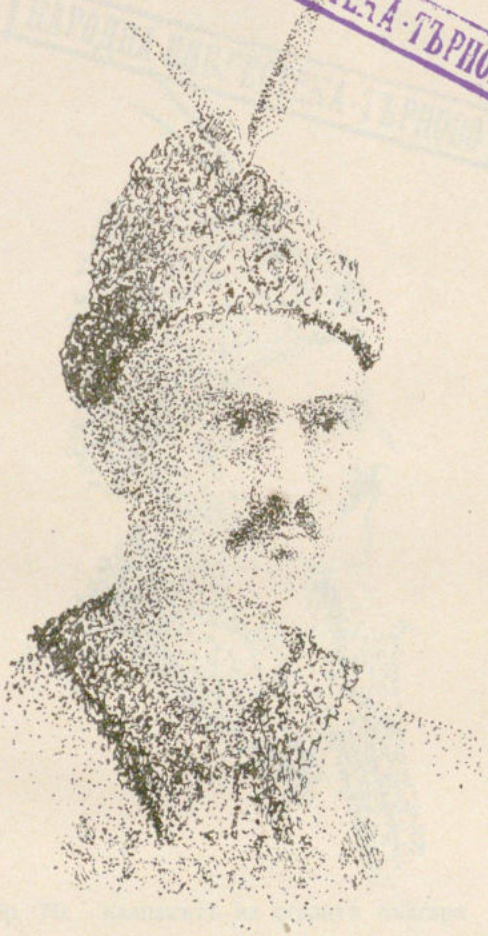

Обр. 69. Калпакътъ на старитѣ българи

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

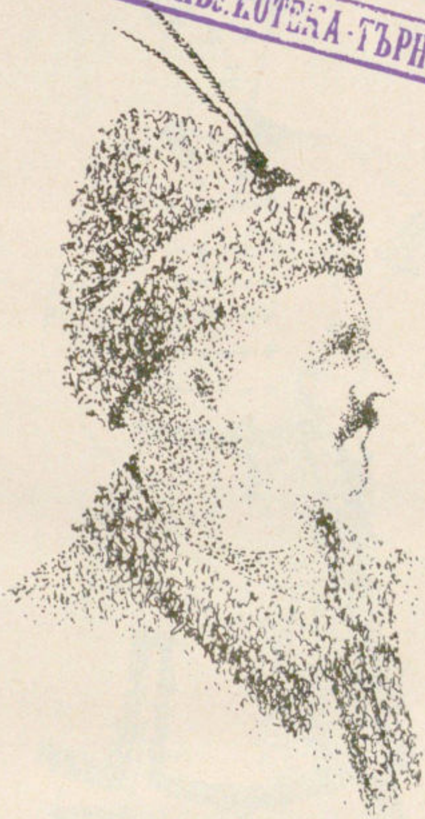

Обр. 70. Калпакътъ на старитѣ българи

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

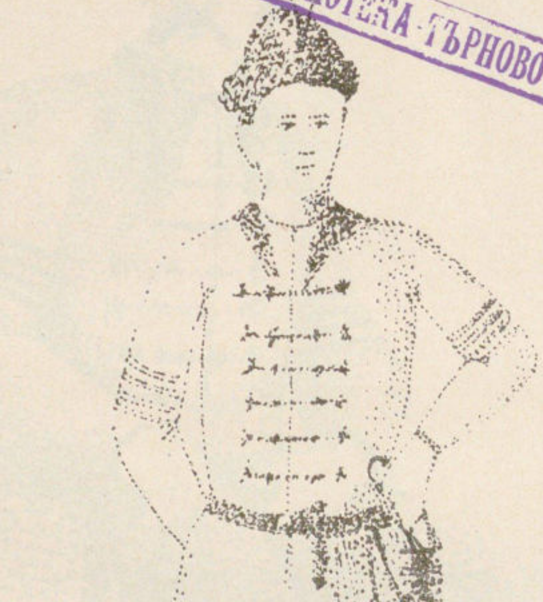

Обр. 71. Воинъ въ дълго палто

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

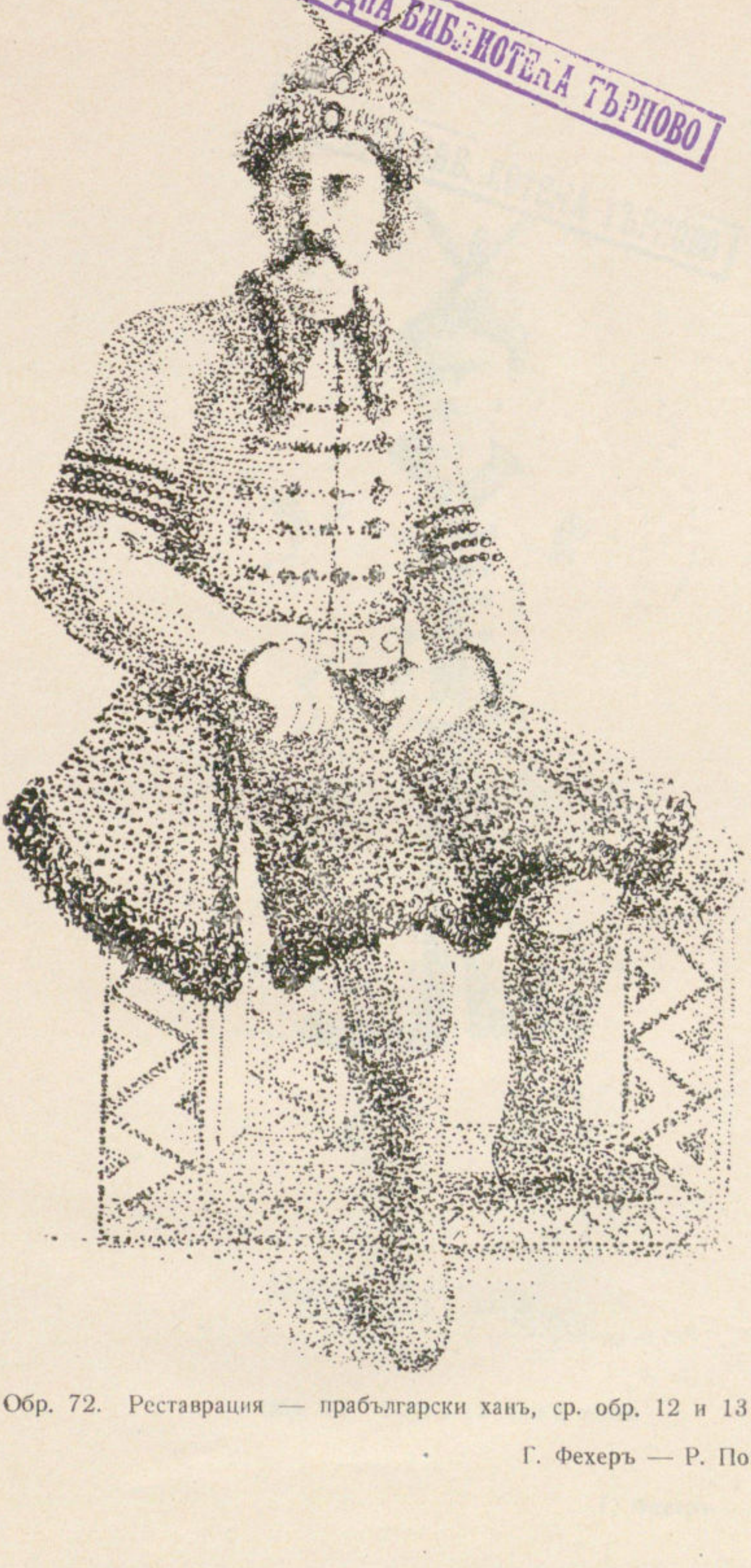

Обр. 72. Реставрация — прабългарски ханъ, ср. обр. 12 и 13

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

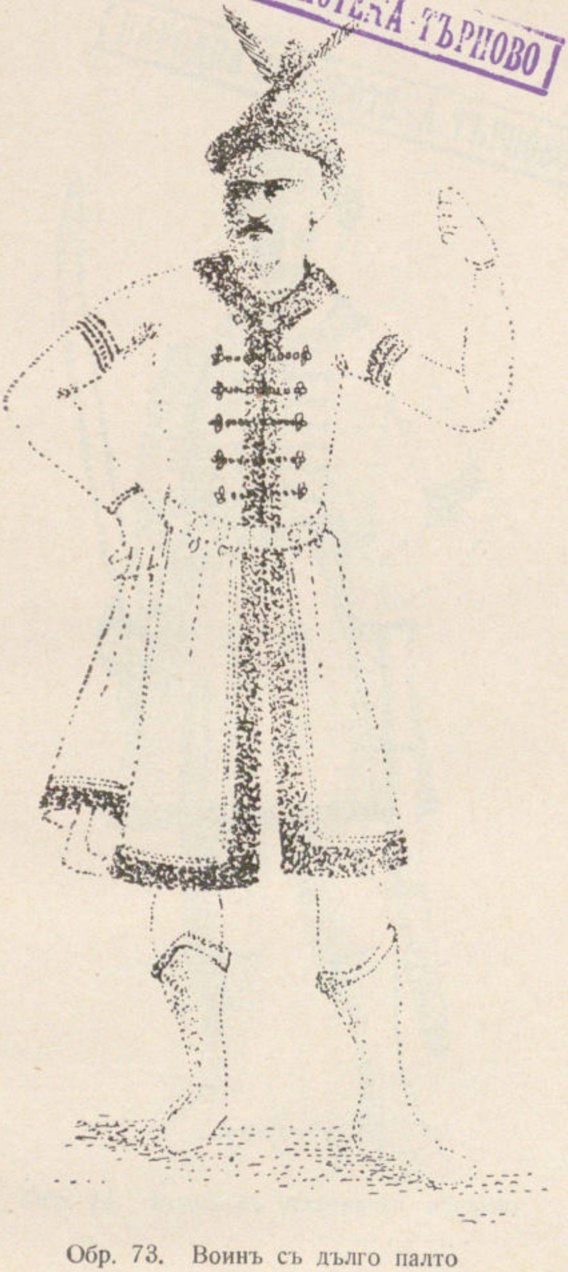

Обр. 73. Воинъ съ дълго палто

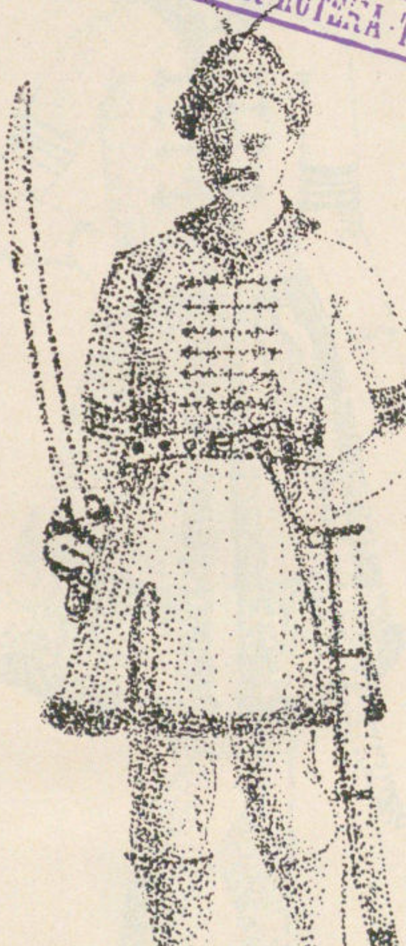

Обр. 74. Воинъ въ пехотинско облѣкло

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

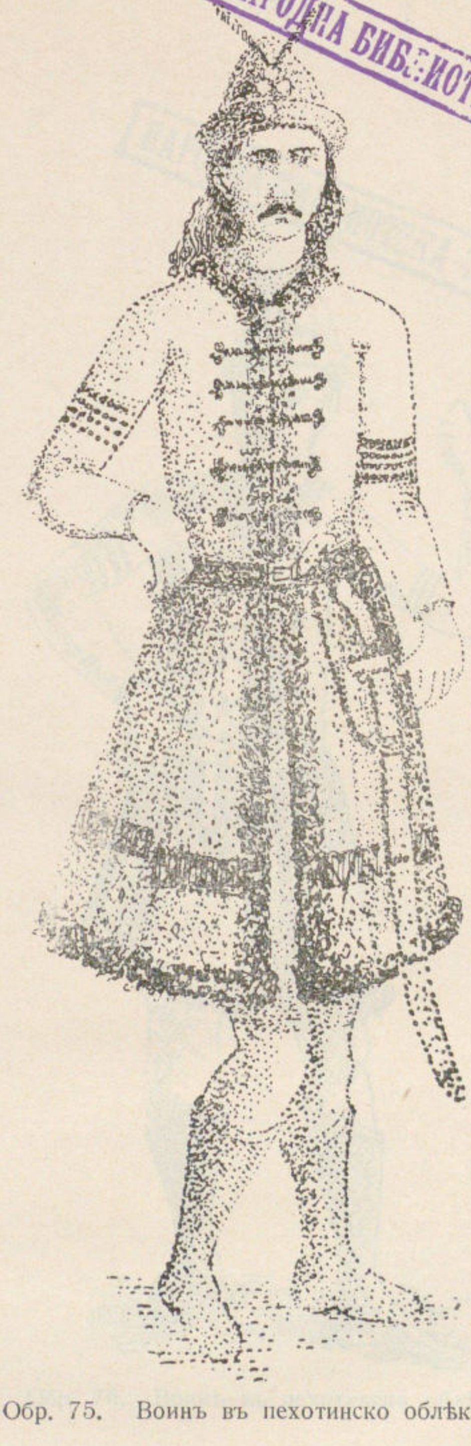

Обр. 75. Воинъ въ пехотинско облѣкло

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

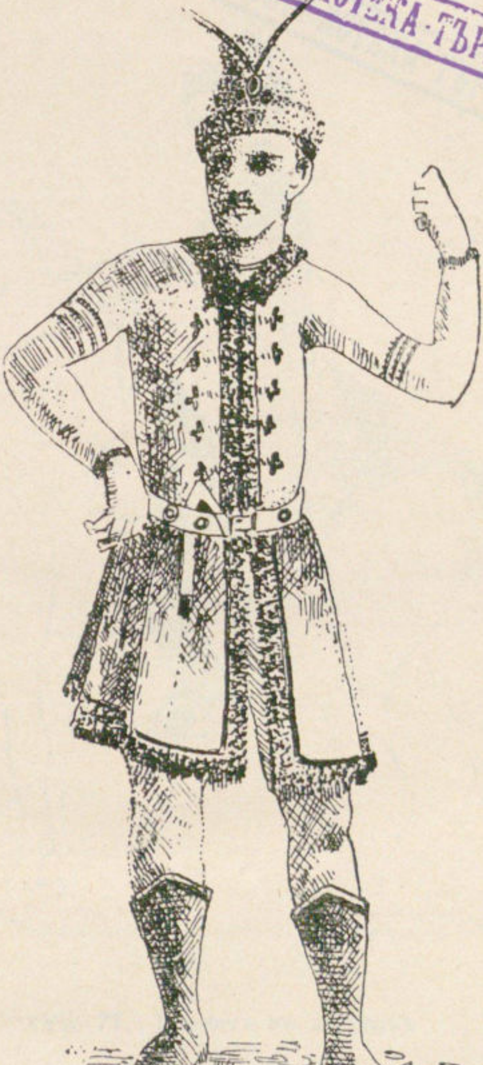

Обр. 76. Воинъ въ пехотинско облѣкло

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

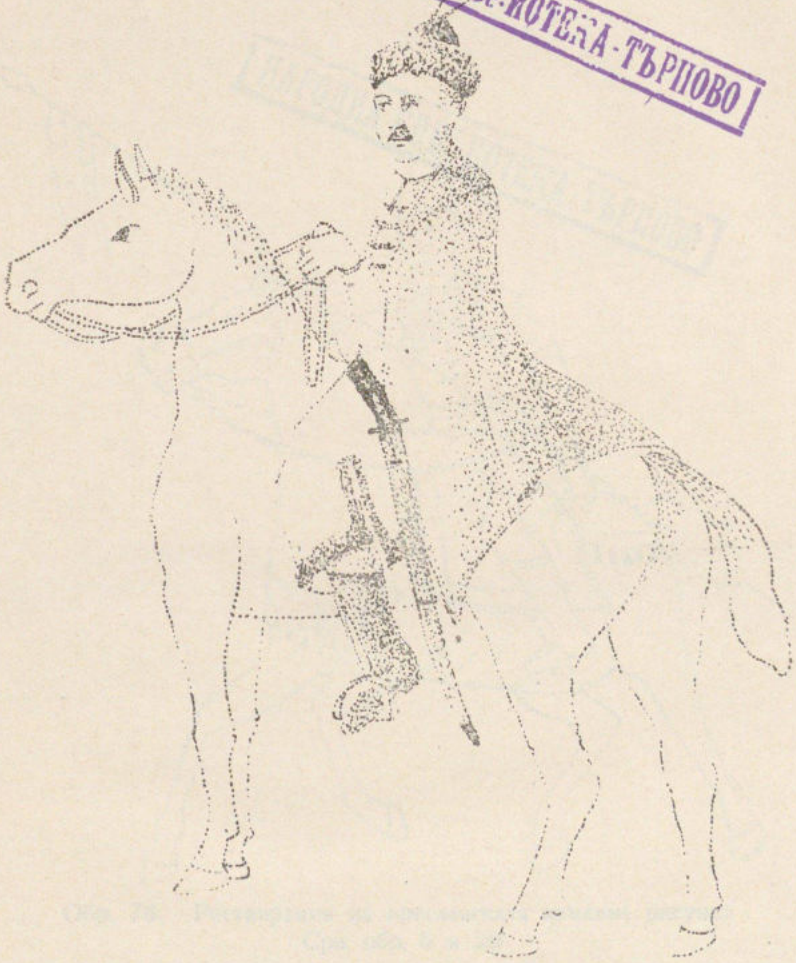

Обр. 77. Конникъ въ ямурлукъ

Г. Фекеръ — Р. Поповъ

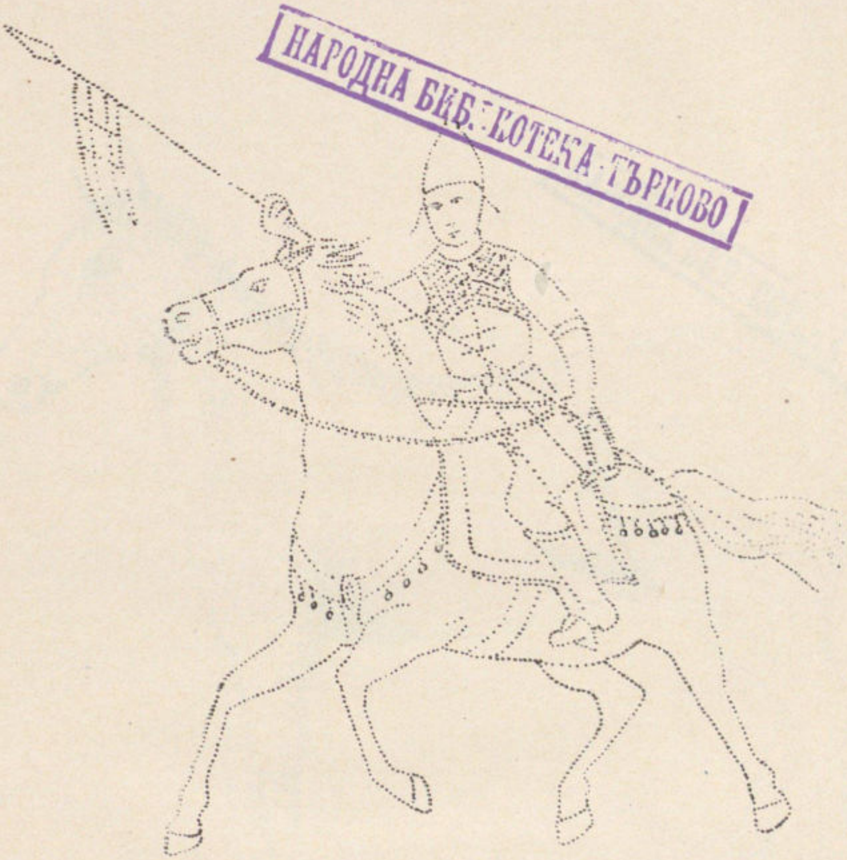

Обр. 78. Реставрация на преславската каменна рисунка
Срв. обр. 6 и 20

Г. Фехеръ — Р. Поповъ

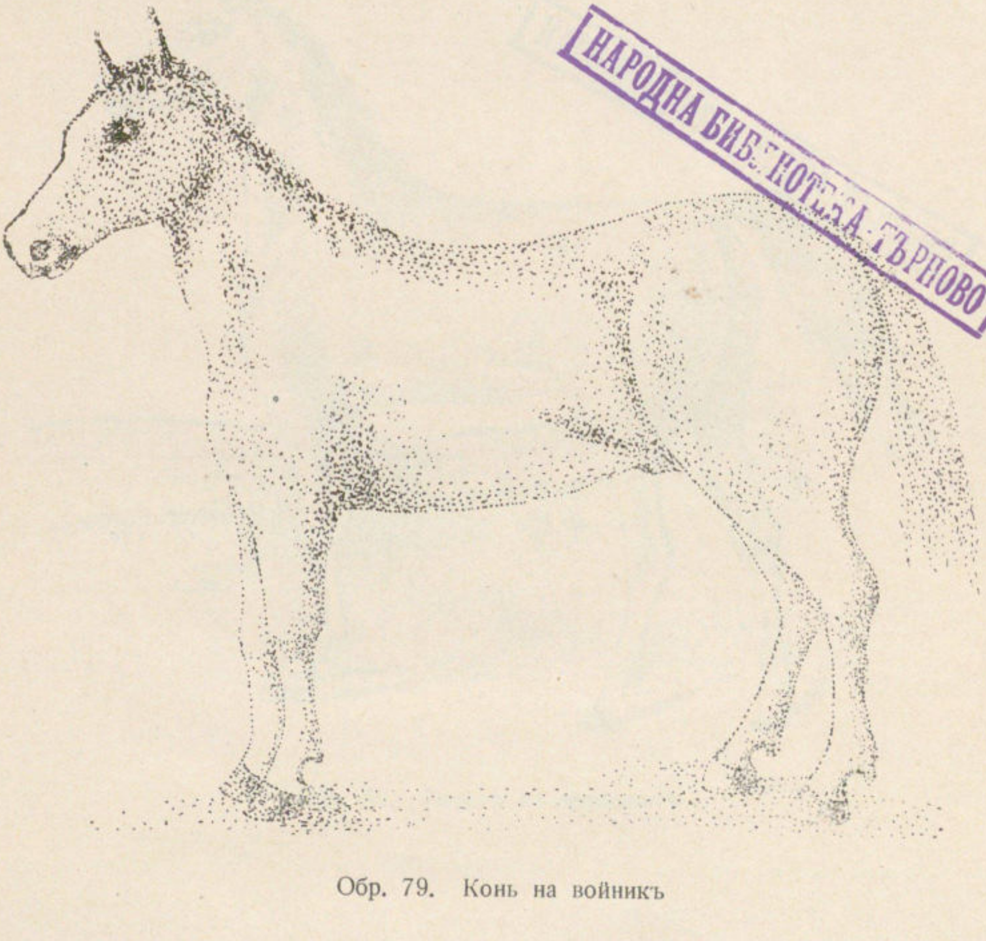

Обр. 79. Конь на войникъ

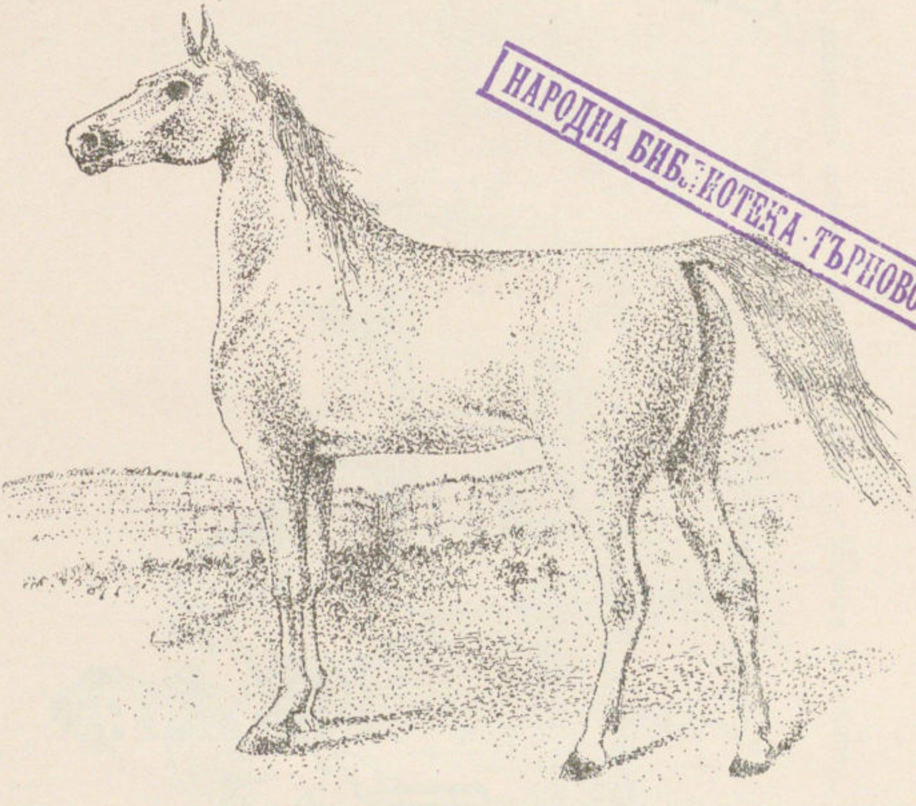

Обр. 80. Конетѣ на велможитѣ

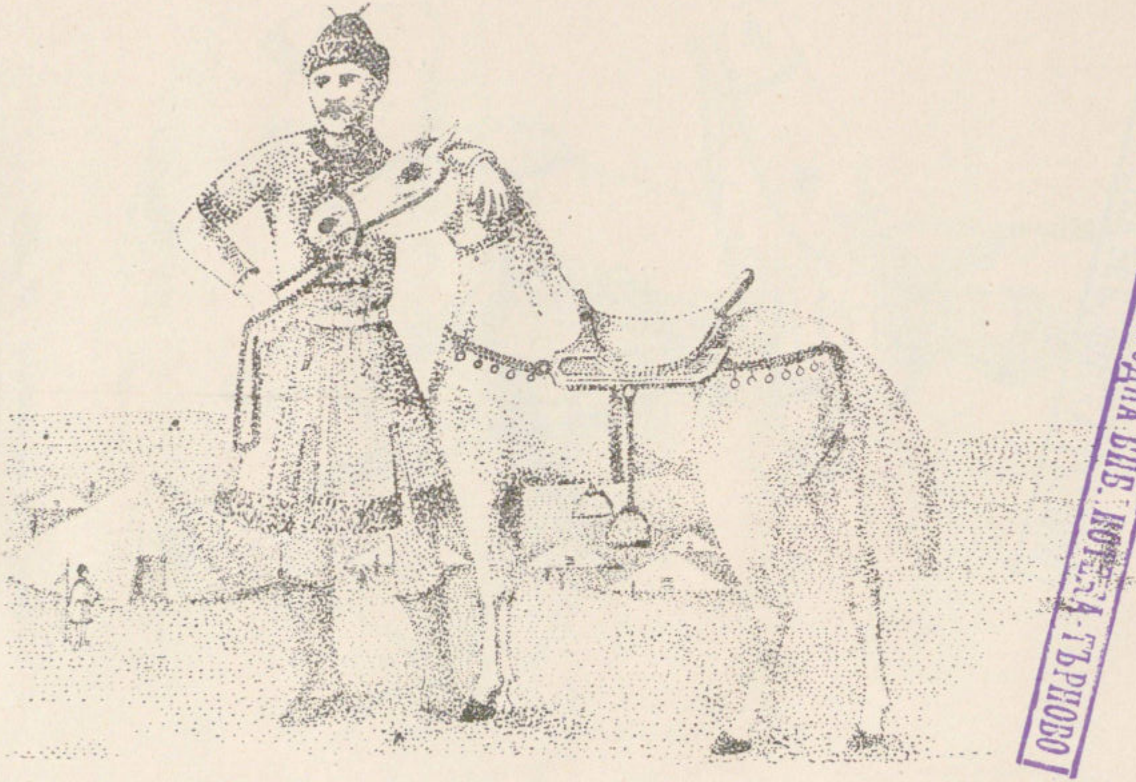

Обр. 81. Конникъ съ коня си — съ седло, стреме и конски украшения

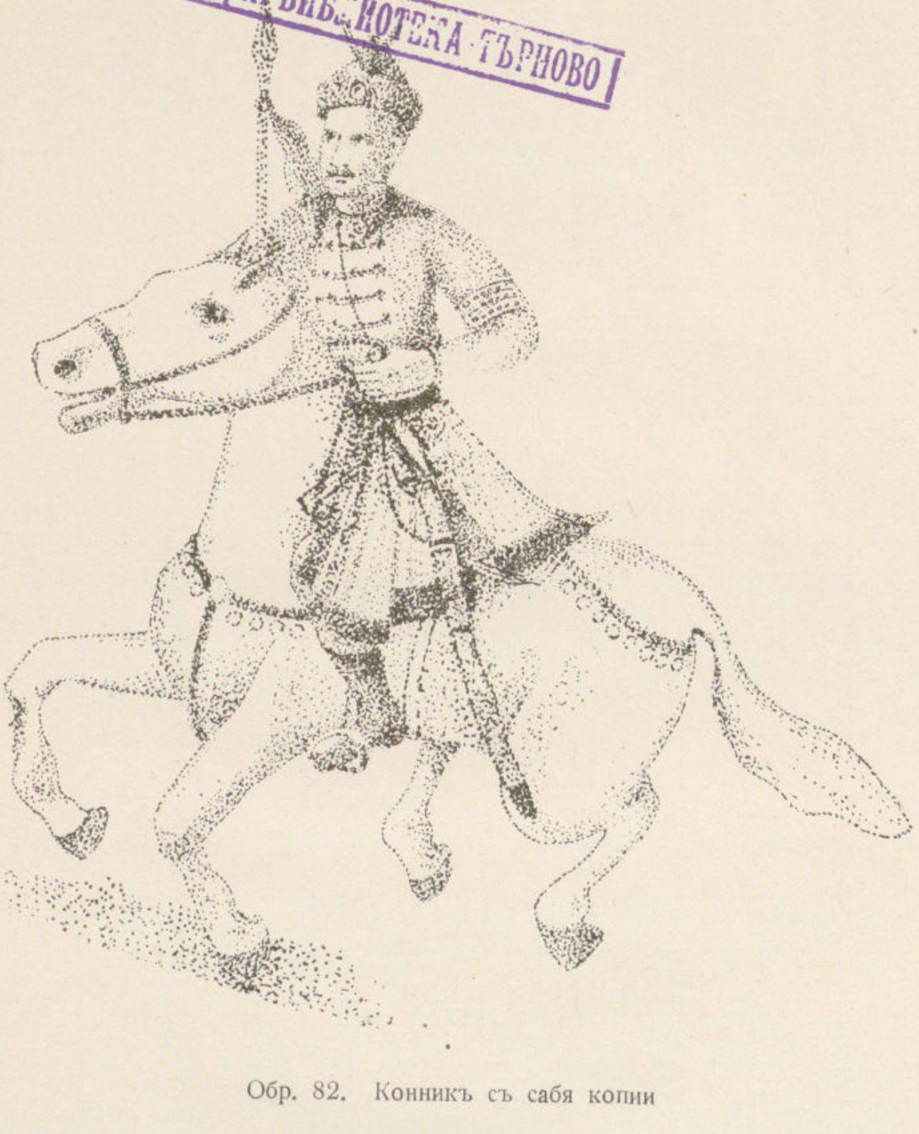

Обр. 82. Конникъ съ сабя копии

ПРОВЕРЕНА
1957 г.